

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра історії України**

КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637 РОКУ: МІЛІТАРНИЙ АСПЕКТ

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 621 групи

Ілюк Михайло Михайлович

Керівник:

Кандидат історичних наук,

Доцент Гуйванюк М.Р.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2022 р.

Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2022

Анотація

У роботі на широкий джерельній та історіографічній базі здійснено сучасне дослідження мілітарного аспекту повстання Війська Запорозького проти Речі Посполитої під проводом Павла Бута, проаналізовано передумови та причини цього козацького збройного виступу, обставини вибуху повстання (через призму суспільних протиріч, козацько-польських та козацько-татарських стосунків), розвиток кампанії у листопаді-грудні 1637 р., стратегічний задум сторін і тактичні прийоми, використані військом повстанським і коронним військом. Особливу увагу присвячено аналізу битви під Кумейками 16 грудня, яка завершилася повною поразкою повстанців.

Summary

The work on a broad source and historiographical base the modern study of militaristic aspect of the uprising of Zaporizhian army against The Commonwealth of Poland and Lithuania under the leadership of Pavlo But is conducted, the preconditions and causes of this Cossack armed uprising are analyzed, the circumstances of the uprising (through the prism of social contradictions, Cossack-Polish and Cossack-Tatar relations), development of campaign in November - December 1637, strategic intentions of sides and tactical tricks used by the army of rebels and crown troops. Particular attention is paid to the analysis of the battle of Kumeuky on December 16th, which ended in complete defeat of the rebels.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М.М. Ілюк

(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАЗРІВАННЯ КОЗАЦЬКОГО ЗБРОЙНОГО ВИСТУПУ У 1635-1636 РР. ВИБУХ ПОВСТАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ПІД ОРУДОЮ ПАВЛА БУТА	14
1.1. Бунт запорожців у 1635 р. під проводом Івана Сулими та його приборкання	14
1.2. Назрівання протестних настроїв у Війську Запорозькому в 1636 р.	29
1.3. Спалах та розгорання козацького повстання наприкінці весни – восени 1637 р.....	39
РОЗДІЛ 2. . БИТВА ПІД КУМЕЙКАМИ І ЗАВЕРШЕННЯ ПОВСТАННЯ 1637 Р.....	60
2.1. Похід коронного війська під керівництвом Миколая Потоцького на Правобережжя.....	60
2.2. Перебіг боїв під Кумейками	73
2.3. Капітуляція козаків під Боровицею і припинення бойових дій	88
ВИСНОВКИ.....	98
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	102

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному розвитку історичних досліджень в Україні віднедавна з'явилася закономірна і стійка тенденція, котра відповідає тим винятковим умовам, в яких наша держава опинилася після трагічних подій анексії Криму Російською Федерацією, захопленням нею частини Донбасу, та особливо після того, як вона розпочала повномасштабну війну проти України. Це звернення до історії воєн та військової справи у минувшині нашої держави, тобто розробка певних тем історичного минулого України, спрямована на повернення із забуття невідомих, а також переосмислення і доповнення образу вже начебто вивчених подій та постатей воєнної історії українських земель.

Однією із таких тем стали воєнні дії, котрі тривали на території українського Подніпров'я у 1637 р., тобто повстання збунтованої частини, а згодом і цілого Війська Запорозького під командуванням Павла Бута (Павлюка) з армією Польської Корони на чолі з Миколаєм Потоцьким. Для розвитку українського козацтва це повстання мало велике значення, оскільки у ході його бойових дій продовжувався стрімкий процес трансформації запорозького війська, перетворення його на могутню, організовану і консолідовану збройну силу, яка під прапорами боротьби за забезпечення соціально-станових прав і релігійних свобод змогла відіграти домінуючу роль у протистоянні з державною владою Речі Посполитої, а також призвело до критичного зростання козацько-польського антагонізму, накопичення болючих суперечностей в житті українських земель «держави двох народів», які незабаром були криваво розплутані підчас козацької революції середини XVII ст.

Актуальність нашої теми зумовлена також тим, що, незважаючи на неперервний розвиток сучасних козакознавчих досліджень, це повстання в історії запорозького козацтва досі сприймається здебільшого крізь призму політичної чи соціальної історії. Базовий же аспект існування воєнної

корпорації, якою було Військо Запорозьке – мілітарний – часто залишається без уваги або ж досліджується недостатньо ретельно.

Варто також сказати, що в сучасній українській історіографії є лише незначна кількість спеціальних розробок на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі, зокрема тому, який став доступний із появою нових публікацій джерел, мілітарної складової повстання 1637 р. Загалом ця подія вирізняється також заполітизованістю самого збройного протистояння українського козацтва й польських жовнірів, тому необхідність поглибленого та різностороннього опрацювання нашої теми зумовлена також сучасними потребами розвитку вітчизняної військово-історичної науки, необхідністю розширення та зміцнення знань про героїчне минуле Батьківщини та удосконалення системи військово-патріотичного виховання.

Таким чином, із вищевикладеного випливає, що нове наукове осмислення поставленої проблеми є важливим і актуальним.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного дослідження значного масиву історичних документів та матеріалів проаналізувати передумови, перебіг та наслідки козацького повстання 1637 р. та визначити основні особливості бойових дій між козацькими військами та військами Речі Посполитої наприкінці 1637 р. крізь призму побудови стратегічних планів, організації і збору сил та засобів, застосування тактичних прийомів сторонами під час конфлікту.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- розкрити особливості бунту запорожців під проводом Івана Сулими 1635 р. та його приборкання реєстровими полками як певної прелюдії до подій 1637 р.;
- охарактеризувати специфіку розгортання козацького повстання навесні – восени 1637 року;
- з'ясувати перебіг походу коронного війська на чолі з Миколаєм Потоцьким на Правобережжя;

- дослідити передумови та положення сторін напередодні вирішальної битви повстання – битви під Кумейками;
- проаналізувати розвиток бойових дій під Кумейками 16 грудня 1637 року, а також окреслити тактичні й інженерно-технічні прийоми сторін у цій битві;
- вивчити перебіг заключних боїв повстання біля м. Боровиця, описати основні результати кампанії 1637 р. для козацького та польського військ.

Об'єктом дослідження є збройний виступ Війська Запорозького 1637 р. на українському Подніпров'ї.

Предметом дослідження став мілітарний аспект цього повстання.

Методологічною основою роботи є принципи об'єктивності, системності та історизму, які зумовлюють вивчення й узагальнення інформації на основі науково-критичного аналізу всього комплексу джерел та літератури стосовно предмету дослідження. Для розв'язання поставлених завдань були використані як загальнонаукові методи (аналіз, синтез, описовий), загальноісторичні (проблемний, історико-хронологічний, історико-порівняльний) методи, так і суто джерелознавчі (внутрішня та зовнішня критика джерел). Використаний комплекс методів дослідження є достатнім для досягнення мети і завдань роботи.

Хронологічні рамки дослідження обмежені 1635-1637 рр., тобто часом назрівання й перебігу вказаного козацького повстання, зокрема, збройна боротьба між Військом Запорозьким та польським військом – кварцяними підрозділами і приватними загонами магнатів та шляхти.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію історико-географічної області, відомої як українська Наддніпрянщина.

Аналіз історіографії

Найраніший зразок історіографії. Перша зауважена нами спроба історіографічної розробки теми козацького повстання 1637 р. була зроблена

автором політичного памфлету «*Історія Русів*», який побачив світ на початку ХІХ ст. Науковим його важко назвати. Анонім подав козацьке повстання (під невірною датою), як доволі випадкову акцію, перекрутивши майже всі відомі факти включно з іменем керівника: «на місце скинутого Перев'язки року 1633-го обрали від козаків та чинів їхніх гетьманом хорунжого генерального Павлюгу. Та коли він невдовзі після обрання став збирати і примножувати війська для підкріплення прав своїх і народних, їх коронний гетьман Конєцпольський з численними військами польськими, напавши заздалегідь на Павлюгу і на військо його під селом Кумайками, розбив їх і вигнав з табору, котрий дістався полякам, яко здобич; а козаки з гетьманом ішли оборонне пішки до містечка Боровиці, де, укріпившись у замку, очікували підмоги од розсіяних військ своїх.

Та гетьман Конєцпольський запропонував козакам мир з підтвердженням колишніх прав та привілеїв військових і всієї нації і з умовою прийняти в гетьмани раніше вибраного Перев'язку, а Павлюгу, виключивши з війська, залишити в спокої у його маєтку. Мир був підписаний і присягами затверджений, але тривав він доти, поки козаки були в фортеці; а як скоро вийшли вони із замку і, розладнавшись, стали розходитися своїми дорогами, то поляки відразу явили звичайну свою підступність і, напавши на розладнаних козаків, багатьох із них посікли та перестріляли без оборони». Після такої зрадливої різні козацьку старшину було начебто страчено винятково садистським способом [51, 124-125].

В інших **історіографічних публікаціях українських дослідників часів Російської імперії** повстання Війська Запорозького 1637 р. теж зайняло важливе місце. Зокрема воно стало предметом зацікавлення цілої плеяди науковців, серед яких *В. Антонович* [37], *Д. Багалій* [6], *Д. Бантиш-Каменський* [40], *Н. Василенко* [43], *М. Грушевський* [46], *М. Костомаров* [61-63], *І. Крип'якевич* [64], *П. Куліш* [57-68], *О. Лазаревський* [18] та *Д. Яворницький* [103].

Серед зазначених найбільш важливий внесок у розробку цієї теми зробили *Микола Костомаров* та *Михайло Грушевський*. Ці дослідники мали змогу використовувати у своїх працях, що містять солідний науковий апарат, значну кількість джерел, котрі не збереглися до нашого часу. В цих розробках здійснено опис загального перебігу бойових дій й охарактеризовано командування сторін. Особливу увагу звертається на битву під Кумейками. Попри це деякі проміжні висновків цих істориків через певну обмеженість джерельної бази не пройшли перевірки часом і були спростовані в подальших дослідженнях (наприклад, твердження про спонтанність повстання тощо). Особливо цінна студія *М. Грушевського*, котрий одразу ж ідентифікував події терміном «війна» [46, 258], і, крім перекладів фрагментів щоденника кампанії *Ш. Окольського*, навів також повністю чи частково тексти інших цінних джерел. Однією з найважливіших причин поразки *М. Грушевський* визначив наявність у козацькому війську великої кількості показаченого елемента: «велика маса лихо узброєного, слабо організованого, слабо вишколеного народу, зібрана в сім таборі, замість збільшати, ослабляла його силу, супротивлення» [46, 270].

Студії *В. Антоновича*, *Д. Бантиш-Каменського*, *П. Куліша*, *Д. Яворницького* дають тільки певну поверхневу, фрагментарну інформацію про перебіг бойових дій кампанії 1637 р., зосереджуючись на соціальних протиріччях, наростанні козацько-польського антагонізму через кривди, задані козакам з боку польської шляхти, окремих місцевих магнатів тощо. У дослідженні *Дмитра Багалія* [6] також простежено переміщення окремих козаків та цілих загонів на територію Московського царства після поразки повстанців.

Чимало уваги козацькій тематиці загалом і виступу Війська Запорозького 1637 р. зокрема присвятили у цей час також **історики-неукраїнці**, скажімо, передумови досліджуваного козацького виступу розглянув *Міхал Дубецький* [106], становище Війська Запорозького у 1635-1637 рр. проаналізував *Александр Яблоновський* [107]. На жаль, ці історики

не звернули прискіпливої уваги на козацьке повстання під проводом Павла Бута, даючи йому тільки дуже поверхневу характеристику у контексті інших козацьких виступів, що відбулися перед Хмельниччиною.

Також росіянин *Сергей Салавійов* намагався прослідкувати генезу повстання й дослідити окремі тактичні елементи проявлені сторонами під час бойових дій [87, 194]. Побіжно у своїх працях до тематики досліджуваного козацького повстання зверталися також *І. Каманін* [55], *В. Ключевський* [56], *А. Рігельман* [78]. Скажімо, у праці російського історика з німецьким корінням *Александра Рігельмана*, перебіг бойових дій 1637 р. скидається на суцільну вигадку: козаки «зі своїх же козаків визначили певного Полуруса, або Паулука, він же Павлюк, і Палій називається, мужа, хоч простого, але сміливого. Він одразу ж оприлюднив універсалом своїм до всіх проживаючих малоросіян в Україні про себе і про війну проти поляків, яка починалася, і цим скликав козаків собі на поміч, а сам, з тими, хто з ним був, прийшов наспроти поляків, і під Кумейками на початку 1637 року, б'ючись із ними, щасливо зміг їх перемогти і прогнати їх» [78, 44].

В українській радянській історіографії до теми козацького повстання 1637 р. так чи інакше зверталися такі дослідники, як *О. Апанович* [38], *В. Голобуцький* [44], *К. Гуслистий* [47-48] та *П. Михайлина* [71]. Потрібно зауважити, що козацька тематика загалом й історія українського козацтва до Богдана Хмельницького зокрема не вписувалися в узагальнену кон'юнктуру історичних досліджень, тому була малопопулярною.

Все ж у ній насамперед належить виокремити доробок *Володимира Голобуцького*, котрий, спираючись на чималу базу польських і московських джерел, простежив перебіг битви під Кумейками, склавши власне, оригінальне бачення козацького повстання під проводом Павлюка. Попри це його вивчення цієї проблеми є набагато поверховішим ніж, скажімо, *М. Грушевського*. Що стосується розвідок *Костя Гуслистого* [47-48], у них значною мірою проявився вплив офіційної радянської історичної

ідеології, тому історик показував події винятково через призму класової війни, мало зосереджуючись на мілітарному аспекті.

У праці *Павла Михайлини*, присвяченій антифеодалній боротьбі українських міст раннього нового часу [71], здійснене дослідження сприйняття повстання лівобережними та правобережними містами України, проаналізовано створення на базі міст й окремих регіонів різних повстанських загонів, які взяли участь у кампанії листопада-грудня 1637 р.

Від часу здобуття Україною **незалежності в українській історіографії**, на жаль, досі не з'явилося жодної ґрунтовної праці, присвяченої проблемі нашої роботи. Різні аспекти козацького виступу 1637 р. знайшли висвітлення у працях *В. Брехуненка* [42], *Д. Вирського* [10], *Є. Дубчака* [49], *К. Івангородського* [50], *В. Щербака* [100]. Останній дослідив поміж іншим персоналії козацьких старшин 1630-х рр., *Віктор Брехуненко* – стосунки між Військом Запорозьким та донським козацтвом у 1637 р., зосередившись на переходах запорожців на Дон і навпаки, а також фактору облоги Азова у запорозько-донських стосунках у цей час [209-213]. Найвагомішими нам видаються сучасні розробки *Дмитра Вирського*, котрий, аналізуючи твори різних авторів Речі Посполитої, найбільше *Ш. Шимановського*, висвітлює цілком нові сторони у перебігу козацького повстання, підкреслюючи зокрема радикалізацію козаків, а також роль запорожців, ветеранів служби у кримського хана, як своєрідного ядра повстання [10, 413-416].

Серед представників **сучасних зарубіжних історіографій** можна згадати хіба що *Баріса Флорю*, котрий на базі московських джерел розкрив певні маловідомі факти, що стосувалися, скажімо, дуже пізнього виступу із Запорожжя підрозділів Павлюка – той дуже довгий час вів переговори з татарами, закликаючи їх до участі у бойових діях, що призвело до втрати козаками стратегічної переваги і поля для операційних дій [88-89].

Отож, на сьогодні нагромаджено чимало наукової літератури, у якій висвітлюються різні аспекти досліджуваної теми, однак досі немає жодної

ґрунтовної праці, об'єктом вивчення якої стало козацьке повстання 1637 р. загалом і його мілітарний аспект зокрема.

Огляд джерел

Джерельну базу роботи становить великий масив документів різних типів.

Літописи. В українських монастирських і козацьких літописах, а також польських хроніках знаходимо чимало цінного фактичного матеріалу, що допомагає краще вивчити перебіг бойових дій листопада-грудня 1637 р. Певною мірою вони висвітлені у *Львівському літописі*. У ньому звернено особливу увагу на кривди козакам з боку жовнірів у 1635-1637 р., описано розруху, яку вчиняли польські жовніри й запорожці на Наддніпрянщині в цей час, проаналізовано початок і завершення козацького повстання, хоча немає опису головної його битви [7, 117-118].

Певні відгуки подій кампанії 1637 р. знайшли відображення також в *козацьких літописах*, зокрема *Самовидця та Самійла Величка*. Останній висвітлив перебіг повстання дуже стисло, при цьому допустився кількох фактологічних помилок, зокрема називав командуючим польського війська гетьмана Станіслава Конєцпольського, а видання Павлюка до рук поляків відніс не до переговорів під Боровицею, а до певних подальших подій [13, 886].

До свідчень літописів наближаються **нарративні описи** подій. Саме такі були залишені найманим вояком коронного війська – французом *Гійомом Левассером де Бопланом*. Він був безпосереднім учасником кампанії 1637 р., надавши їй коротке висвітлення, наводячи цікаві дані щодо передумов повстання, чисельності війська і загального перебігу битви під Кумейками [8, 37].

Беззаперечно, найважливішим джерелом при вивченні теми є «*Діаріуш воєнної кампанії між військом коронним і Запорозьким у році 1637-му*» польського священника *Шимона Окольського* [34], котрий був наочним свідком основних бойових дій повстання й залишив їх докладні описи, до яких увійшли у тому числі реєстри коронного війська, детальні переліки втрат, а також чимало фрагментів кореспонденції повстанців та коронного

війська.

Збірники документів. У XIX – на початку XX ст. в науковий обіг введено значну кількість джерел, котрі зробили можливим ґрунтовніше вивчення нашої теми. Багато їх міститься в такому археографічному виданні, як «*Архив Юго-Западной Руси*» (скажімо, документи про активність окремих козацьких загонів на Київщині) [3-5].

У радянський час багато матеріалів, що стосуються повстання 1637 р., увійшли до збірника «*Воссоединение Украины с Россией*» [11]. У першому його томі наведено чимало свідчень козаків та інших втікачів з Київщини, занотованих у воєводських канцеляріях Московського царства (котрі здійснювали постійний і прискіпливий огляд ситуації на українських землях), що дають змогу глибше розглянути окремі епізоди повстання 1637 р., встановити мотиви, чисельність сил сторін тощо.

Сучасним збірником документів, необхідним для якіснішого вивчення мілітарного аспекту повстання під проводом Павлюка, є «*Кореспонденція Станіслава Конєцпольського, великого коронного гетьмана, 1632-1646 рр.*» (за редакцією польської історикині Агнешки Беджицької) [32], а також «*Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги*» (за редакцією українського історика Віктора Брехуненка) [12]. До вказаних збірників увійшли переважно зразки кореспонденції учасників подій, як вже видані так і великий масив нововіднайдених, які дозволяють на незрівнянно глибшому рівні дослідити нашу тему.

Сучасні статті археографічного характеру – це кілька публікацій дослідників козаччини – українських істориків *Юрія Мицика* [23] й *Тараса Ковальця*. Особливо важливі публікації останнього [15-16]. У них вміщено кілька дуже цінних досі невідомих документів, які проливають світло на практично всі аспекти нашої теми – універсал гетьмана Павла Бута до козаків, виданий влітку 1637 р., лист П. Бута до Адама Киселя від 7 вересня 1637 р., листи від повсталих запорожців до реєстровців від 16 червня 1637 р. і

рапорт курсунського підстарости до Миколая Потоцького від 21 листопада 1637 р. [15, 180-181; 16, 442-445]).

Отож, наявна джерельна база дозволяє розкрити мету і завдання нашого дослідження.

Предмет, мета і завдання обумовили **структуру роботи**, яка складається зі вступу, двох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

**РОЗДІЛ 1. НАЗРІВАННЯ
КОЗАЦЬКОГО ЗБРОЙНОГО ВИСТУПУ У 1635-1636 РР.
ВИБУХ ПОВСТАННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
ПІД ОРУДОЮ ПАВЛА БУТА**

**1.1. Бунт запорожців у 1635 р. під проводом Івана Сулими
та його приборкання**

Початком нової хвилі боротьби українського народу проти польського панування в Україні в 30-х рр. XVII ст., після великого повстання 1630 р. на чолі з Тарасом Федоровичем, був виступ українських селян та козаків-випищиків у 1635 році.

Безпосереднім приводом до виступу стало спорудження польським урядом замку Кодак на Дніпрі, а причини були ті ж самі, що й раніше: посилення кріпосництва, польсько-католицького національно-релігійного гніту в Україні, просування цього гніту і кріпосництва все далі і далі на Південно-Східну Україну. Політика польського уряду щодо Південно-Східної України в основному йшла лінією наступу, але з різними варіаціями, що, залежно від його загальної зовнішньої політики, породжувало певні «хвилі» у поневоленні України, з перевагою то угодовських, то репресивних заходів, хоча обидва ці методи діяли постійно [45, 291].

Невдачі польського уряду в зовнішній політиці і крах планів щодо розширення бази прибутків за рахунок захоплення земель Московської держави (війни з Москвою) спонукали його, під тиском магнатів і шляхти, на посилення внутрішньої політики, на «освоєння» українських земель. Для цього потрібно було міцно приборкати до своїх рук козацтво, а більшість покозаченого селянства на Подніпров'ї зробити кріпаками. Тому можна виділити дві лінії в політиці польського уряду щодо козацтва: угодовська і репресивна [46, 42-50].

Ці «хвилі» породжували носіїв угодовської політики серед козацької верхівки (Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко та ін.). Але за привілеями козацтву і православної церкві на початку 30-х рр. XVII ст. (Петро Могила), після війни з Московією, у 1633-1634 роках почалися нові репресії, потужніший наступ польських панів на селянство та міста. Певну роль у репресивних заходах щодо козацтва відігравали ще й взаємовідносини Польщі з Туреччиною й татарами. Туреччина, як це видно з численної дипломатичної переписки її з Польщею, вимагала від польського уряду припинити часті морські походи козаків на турецькі володіння, прибрати до рук Запорожжя. Підштовхуваний Туреччиною і Кримом, польський уряд, не маючи змоги ліквідувати Запорожжя, намагався не раз зменшити силу Січі, а головне – припинити втечу на Запорожжя селянства. Запорожжя для польського уряду було загрозовим не стільки своїми морськими походами, скільки величезною його роллю у внутрішній політиці. Запорозька Січ стала центром, звідки починались народні повстання проти польських панів. Це був центр, навколо якого збирались втікачі, невдоволені гнітом польських та українських панів, а кількість невдоволених щороку зростала [22, 127; 38, 304].

Деякою віддушиною була участь реєстрових і нереєстрових козаків у війні Польщі проти Московії. Після Поляновського миру 1634 р. в Україну повернулися десятки тисяч козацького війська, незадоволеного і дуже вороже настроєного проти польського уряду за несплату платні. Ці козаки були «горючим матеріалом», що мав запалити велике вогнище народного повстання в Україні. Від Поляновського миру до виступу Сулими на українських землях постійно панував неспокій, що прискорював ряд репресивних заходів з боку польського уряду [46, 208-209]. Вже в 1634 р., як бачимо з листа короля Владислава IV до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського від 27 листопада 1634 р., частину польських військ розташували на Подніпров'ї для запобігання козацькій сваволі, тобто повстанням, небезпека яких була дуже виразною [46, 279; 49, 210].

За польськими джерелами, в Україні на той час зібралось близько 60000 козаків. Серед них розпочинався рух, небезпечний для Речі Посполитої, про що свідчать заходи, вжиті польським урядом.

Щоб запобігти рухові, король вислав до козаків своїх комісарів: Адама Киселя, ротмістра Голуба, Лукаша Жулкевського. У листі до Адама Киселя від 20 листопада 1634 р. Конєцпольський писав, що «король бажав, аби Військо Запорозьке в доброму порядку залишалось і вже жодного приводу до неприязні поганству (Туреччині), тепер з нами примиреному, не давало, для чого спеціально до них послів своїх послати хоче». Тут же Конєцпольський наказує Киселеві у всьому радитись з Лукашем Жулкевським. Оскільки Киселеві доведеться виїхати з реляцією на сейм, наказується, щоб ротмістр Голуб звідти не виїжджав, постежив за тим, аби всі човни попалені були [32, 272; 46, 275].

Достеменно не відомо, в яку форму вилився цей рух козаків, але, мабуть, він містив щось більш небезпечне, ніж морські походи. Очевидно, відносини так загострились, що потрібно було вже укладати якісь договори з козаками. Конєцпольський у листі до Киселя від 2 грудня 1634 р. писав, щоб Кисіль почекав з укладанням договору до приїзду Лукаша Жулкевського, який виїхав і мав на Різдво вже бути в Переяславі. «При ньому та справа краще піде», – писав Конєцпольський [32, 266].

Але переговори Киселя мали певний успіх, про що можна дізнатися з листа Конєцпольського до Киселя від 6 грудня 1634 р.: «Не маю сумніву, що вправність вашої мосці і старанна праця в службі його королівської милості той козацький рух якось придушить. Те писання вашої мосці, копію котрого мені надіслав, напевне, вплив на те хлопство буде мати». Мабуть, Кисіль писав якісь листи з обіцянками і погрозами до козаків, як це він робив пізніше, у 1636 р. [32, 266].

З листа Владислава IV до Станіслава Конєцпольського від 15 січня 1635 р. можна одержати додаткові відомості про становище в Україні і характер руху, що почався в 1634 р. Козаки, котрі повернулися з московської

війни, вимагали привілеїв і грошей. На запитання Конєцпольського король роз'яснює, що «те військо козацьке, яке в Москві було, не має від нас жодних привілеїв, за винятком того часу, коли вони в Москві при нас перебували» [32, 275]. Це роз'яснення короля яскраво свідчить про двобічну політику польського уряду щодо козацтва. Коли була потреба в збройних силах, то все покозачене селянство визнавалось козаками, яким обіцяли привілеї, велику платню за службу Речі Посполитій, а як тільки така потреба минала, польський уряд відмовлявся від усяких обіцянок, намагаючись повернути всіх нереєстрових козаків до кріпацтва.

Щоб запобігти морським походам козаків, Владислав IV пропонує Конєцпольському послати 200 реєстрових козаків, з польським комісаром на чолі і осібною підвищеною платнею, для поліційної служби на Запорозжжі. Вони мали слідкувати, щоб жоден козацький човен не виходив у море.

Серед верхівки козацтва тривала боротьба групи, що стояла за непримиренність до польських панів, з угодовницькою, лояльною групою. В кінці 1634 р. представника лояльної політики гетьмана Тиміша Орендаренка скинули і на гетьманство поставили непримиренного борця з польським панством, керівника повстання 1630 р. Тараса Федоровича, якого в документах називають просто Тарасом, а в московських документах часом – Тарасом Чорним. Про боротьбу серед козацтва і позиції Тараса Федоровича стало відомо із оповідей втікачів з України до Московської держави [59, 39].

У червні 1635 р. до Белгорода прибули з Лубен втікачі, запорозькі козаки – Іван Шелюський «з товаришами 7 чоловік». На допиті вони поряд з іншими відомостями про становище в Україні розповіли про зимову козацьку раду в місті Каневі, на якій гетьман Федорович казав: «Якщо станете за віру проти ляхів, то я буду гетьманувати, а якщо не станете за віру – то не буду гетьманом». Але козаки йому відмовили: «За що нам стояти, за що кров проливати». І він гетьманство здав, двір свій спалив та пішов у невідомому напрямку.

Про відмову Тараса від гетьманства на початку 1635 р. є коротка згадка в польських джерелах. Владислав IV в листі до С.Конецпольського 15 січня 1635 року писав: «Добре сталося, що Тарас старшинство склав..».

Очевидно, верх на раді взяла угодовська група реєстрової старшини, загітована Адамом Киселем, і Тарас зі своїми прибічниками, з сім'ями і майном пішов до московського кордону і оселився на Сіверському Донці. Біля нього набралось близько 700 козаків. Втікачі з України – Іванко Шелюський та Микитка Степанов, послані з Белгорода до Москви, розповідали про становище в Україні, і на додаток до своїх свідчень у Белгороді в липні 1635 р. сказали, що втікаючи від утисків польських панів в Україні, «з Лубен та з інших українських міст козаки пішли на поле з жінками та дітьми, і тепер живуть з гетьманом Тарасом на Сіверському Донці, в кількості 700 чоловік» [59, 39].

Під впливом руху, що розпочався у 1634 р. в Україні та під тиском польських магнатів, які мали величезні латифундії в південно-східній частині України (Конецпольський та інші), зимовий сейм 1635 р., який відбувався у Варшаві між 31.01 і 13.02, ухвалює дуже сувору конституцію щодо козаків [23, 32; 25, 21; 46, 279]. Постанова написана в дусі збереження мирних відносин з Туреччиною, і всі пункти мотивуються цим бажанням. Насправді ж основні пункти цієї ухвали скеровані на боротьбу зі «своєвіллям». Заборонялися сухопутні і морські походи козаків на володіння Туреччини, пропонувалося старостам і міським урядам не дозволяти у містах і староставах заготовляти дерево на човни, харчі, порох та кулі, а також забороняти міській молоді втікати на Запорожжя.

Незважаючи на те, що ще Сигізмунд III в 1632 р. визнав 8-тисячний реєстр, як результат повстання 1630 р., сейм ухвалює: «Війська Запорозького на нашій службі ніколи не має бути більше понад сім тисяч, це ми забезпечуємо владою нинішнього сейму і гетьмани мають за тим доглядати; на написання в реєстр тієї сьомої тисячі пошлемо наших комісарів».

Щоб запобігти «бунтам» реєстрового війська, тобто участі реєстрових у народних повстаннях і тих заколотах, що бували завжди при видачі платні, сейм ухвалює виплату проводити завжди у Каневі, а не в Києві, «а щоб з тих реєстрових був бунтівник, непослушний гетьманові нашому або його намісникові, або своїй старшині, або чернецьку раду скликав, такий не тільки має бути виключений з реєстру, але й смертю покараний».

Останнім пунктом цієї конституції є ухвала, щоб над берегами Дніпра, за вибором гетьманів, «поставити замок і достатньо його спорядити сильною залогою пішого й кінного війська та воєнною амуніцією. А для швидкого збудування його та на ту залогоу має скарб виплатити сто тисяч, частинами, з майбутніх податків, щоб в роботі того замку не було затримки» [45, 291].

Звичайно, такі суворі постанови щодо козаків ухвалювались сеймом і раніше, але вони обмежувались розмовами, бо не мали таких енергійних виконавців, яким був коронний гетьман С. Конєцпольський. Державні інтереси збігалися тут з його особистими: забезпечити спокій у південно-східній частині України, зміцнити і колонізувати свої величезні маєтності на Наддніпрянщині. Конєцпольський на основі постанови сейму негайно розпочав будівництво замку на Дніпрі [45, 292; 6, 15]. Проект спорудження його близько до порогів з метою контролювати Запорожжя і не пускати туди втікачів виник ще в кінці XVI ст. Замок мали побудувати в Кременчуці, але, як відзначив хроніст Бельський, з того не вийшло нічого. Після повстання 1630 р., яке розпочалось із Запорожжя, особливо гостро постала потреба у побудові замку на Дніпрі. На сеймі 1631 р. С. Конєцпольський у своїй промові говорив, що Дніпро можна зовсім загородити, способи чого він обіцяв подати пізніше. Очевидно, на сеймі 1635 р. саме Конєцпольський виступив з пропозицією спорудити Кодак. Цю пропозицію ухвалено і доручено йому ж здійснити її [105, 6].

На службі у Конєцпольського перебував французький інженер Гійом Левасер де Боплан, який займався укріпленням і колонізацією його маєтностей на Подніпров'ї. Боплан, як свідчать залишені ним записки про

Україну та карти, добре знав середню Наддніпрянщину, об'їхав її всю і тому разом з Конєцпольським обрав досить зручне місце для замку [60, 17; 8, 36]. Це був високий правий берег Дніпра, трохи нижче гирла р. Самари (лівий доплив Дніпра), на глибокому вигині річки, біля Кодацького порогу, звідки і походить назва замку – Кодак. Спорудження його було доручено Боплану. Ранньою весною почалось будівництво. Робота йшла швидко, поспішали, за планом Конєцпольського замок мав бути готовий влітку того ж 1635 р. [8, 36-37].

Квапилися із спорудженням замку тому, що настрої в Україні були дуже напружені, а тут ще й потрібно скорочувати реєстр козаків до 7 тисяч, згідно з січневою ухвалою сейму. Також Конєцпольський побоювався ще й того, що козаки йому просто не дадуть закінчити фортецю і план зірветься на самому початку.

Саме у цей час значної кількості козаків-випищиків, власне запорожців, в Україні не було, бо вони з гетьманом Іваном Сулимою пішли у похід на Азов. Це знову таки квапило Конєцпольського закінчити будівництво фортеці до повернення запорожців з походу.

Робочої сили для спорудження замку вистачало, тим більше, що невеликі його розміри потребували небагато робітників і часу для насипання валу. Для роботи використано було за платню так званих «вешняків» - селянську і міську голоту з волості, яка щовесни відправлялась у незалюднені подніпровські простори для промислів, «оскільки праця вільна більше для них мала користі, ніж тяжкі повинності і примусові роботи, якими обтяжували їх на волостях», – пише польський автор роботи про Кодак М.Дубецький. Використано було ще полонених татар та жовнірів, спеціально посланих для цього Конєцпольським.

У липні, через чотири місяці, Кодак був уже готовий. Польський історик ХХ ст. Олександр Чоловський подає опис зовнішнього вигляду цього замку: «Була то не фортеця, а скромний форт, який після побудови міг одночасно вмістити найбільше двісті чоловік, а з точки зору оборони не являв собою

нічого імпонуючого. За планом він утворював невеликий чотирикутник, оточений кругом ровом і земляним валом, який з півдня виступав двома кутовими півбастіонами, між котрими була в'їзна брама. Яке було озброєння фортеці, не відомо». Розташування і план замку можна побачити на плані інженера Фрідріха Гетканта, реставратора Кодака у 1639 р. [105, 7].

Згадуваний уже автор праці про Кодак М. Дубецький досить широко описав внутрішній вигляд фортеці: «Певна кількість малих, вкопаних глибоко у землю землянок, де пухирі служили замість скла і вікон, та дерев'яний будинок з гонтовим дахом, зроблений з балок, сплавлених з лісів самарських, призначений на мешкання коменданта. Тут же склади, порохівня і в'язниця. Все це утворювало будови фортеці. Поза валами ще скромніший вигляд мала купка землянок, ліплянок, які становили початок майбутньої осади... Дерево і земля були єдиним матеріалом, вжитим до будови» [106, 66].

Залога фортеці складалась з 200 драгунів на чолі з комендантом французом капітаном Жаном Маріоном. Переважно це були німці; офіцери – німці і французи, весь порядок іноземний (німецький), тому населення і називало залогу «німцями». Львівський літопис засвідчує, що Маріон люду мав багато, а в розповідях втікачів у межі Московської держави цифра ця конкретизується чомусь у 4-х тисячах. Відомості про велику кількість польських людей з капітаном Маріоном на Кодаку мали певні підстави і пояснюється це тим, що до кількості «німців», тобто залози, зараховуються і робітники, які будували замок [7, 114]. Справа в тому, що Кодак споруджував інженер Боплан, але з самого початку для безпеки призначено було капітана Маріона з драгунами, які повинні були захищати будівників.

Усе це дає підстави вважати, що замок ще не був завершеним, там перебувало багато робітників та охоронна залога, яка згодом мала значно збільшитись. Тому й форт змальовують невеликим, бо проведено тільки частину робіт, хоча ця частина мала певною мірою закінчений вигляд, адже залога мала бути готовою до оборони. Крім коменданта, до фортеці було

призначено ще комісара Речі Посполитої шляхтича Пиялковського, який мав разом з Маріоном втілювати в життя розпорядження уряду. Сам факт побудови польської фортеці біля самого Запорожжя, в місцевості, де козаки відчували себе повними господарями, страшенно обурював українське населення. Залога під орудою Маріона, а головне – шляхтича-комісара, не тільки взялась за ретельне виконання інструкції у душі сеймової ухвали, а й значно перевиконувала її: пограбування населення, ув'язнення, примус до робіт у замку і т.д.

Про поведінку залого оповідав ще Ольбрехт Радзивіл у своїх записках, якого в прихильності до козацтва й українського селянства аж ніяк запідозрити не можна.

Радзивіл каже, що Маріон «додумався до більшого за розпорядження гетьмана і не тільки забороняв прохід козакам, а й полювання та ловлення риби, а деяких непослушних піймав і, закувавши їх, двадцятьох ув'язнив; заборонив також козакам порох і кулі продавати» [35, 288].

Пиялковський з драбантами роз'їжджав по берегах дуже рибної р. Самари, грабував і арештовував населення. Незабаром він напав на Самарський монастир, опікунами якого були козаки, і, незважаючи на збройний опір, пограбував монастир. Козаки наздогнали його біля Дніпра, загін драбантів розбили, а самого Пиялковського повісили серед поля, все майно монастирське повернули [18, 10; 14, 90-91].

Незадоволення запорожців, ненависть до польських панів, передусім до Кодацької залого, зростала. І незабаром, у серпні 1635 р., приблизно через місяць після закінчення будівництва Кодака, його вже було зруйновано, а всю залогоу вибито. Це був перший акт виступу повсталих запорожців на чолі з гетьманом Іваном Сулимою проти польського панування в Україні. Саме так розпочався другий тур боротьби українського народу проти гніту польської шляхти в 30-х рр. XVII ст., однак виступ у 1635 р., через зраду частини реєстрової старшини, обмежився лише зруйнуванням Кодака.

Про виступ Сулими, крім відомих, опублікованих записок Боплана, записок Філіпа Обуховича та Ольбрехта Радзивіла, Львівського літопису, є ще декілька оповідань втікачів – виписних козаків і торгових людей, записаних у московських джерелах одразу після події, у вересні 1635 р.

Боплан оповідає, що в липні 1635 р. на Кодацькому порозі він заклав замок, але «в наступному місяці серпні, незабаром після мого від'їзду, якийсь Сулима, ватажок повсталих козаків, повертався з морського походу і, помітивши замок, який утруднював йому повернення на батьківщину, оволодів ним і перебив весь гарнізон, що складався щось із 200 чоловік під начальством полковника Маріона, родом француза. Потім, пограбувавши укріплення, Сулима з козаками повернувся на Запорожжя. Проте вони не довго володіли цією фортецею; незабаром вони були осаджені і розбиті іншими вірними козаками, з наказу великого Конєцпольського, каштеляна краковського; нарешті ватажка повстання взято в полон разом з усіма співучасниками і відвезено в Варшаву, де їх четвертували» [8, 36].

Білоруський шляхтич Казимир Філіп Обухович про події 1635 р. розповідає так: «року 1635 своєвільний козак, названий Сулима, з 800 козаками невідомо як прокрався з моря до Дніпра і насмілився напасти на фортецю, яку король Владислав наказав на першій Дніпровій порозі на кошти Речі Посполитої побудувати і валами оточити, задля знищення козацької сваволі, щоб на море більш човнами не ходили і турка не дражнили. На цю фортецю вночі напав Сулима, побив стражу, потім капітана і багато люду шаблею вигубив, грошей Речі Посполитої багато забрав і свіжу фортецю в кількох місцях розкопав. Потім за розпорядженням короля реєстровими козаками був обложений тут же на Дніпровському острові, і коли йому не вистачило дров на опал, він був своїми виданий і запроваджений до Варшави на двотижневий сейм, що відбувався наприкінці 1635 року. Там, з кількома такими ж лотрами, він був стятий і чвертями на полях розвішений, діставши гідну плату за свої заколоти» [36, 5].

Деякі деталі подає Ольбрехт Радзивіл, що зробив запис у день страти Сулими з товаришами. Він пише, що кількість козаків – понад 6 тисяч реєстрових, – «під час війн минулих просто незліченно виросла з селян-втікачів, які на села, містечка турецькі нападали, грабували, палили і чайками до самого Стамбула діставались так, що минулий турецький цісар Соліман, так і теперешній, безпечно сидіти в Константинополі не могли». На вимогу турків Конецпольський взявся, мовляв, будувати замок на Дніпрі [35, 288-289]. З цієї частини запису О.Радзивіла є досить цінними свідчення про швидке зростання кількості козацтва за рахунок втікачів-селян, про великі морські походи козаків. Отже, фортеця будувалася для того, щоб затримати втечі, покараччєння та повстання селянства.

Далі Радзивіл оповідає про поведінку залоги, що вже була згадана вище, та про зруйнування фортеці. «Той розгніваний Сулима зі своїми козаками темної ночі по драбинах виліз на вали, повбивав варту і взяв фортецю. Маріона голого поставлено на ціль і розстріляно, а інші повбивані» [35, 288].

Лаврін Лєпляєв, козак із Канєва, каже, що прибігли в Черкаси з нового містечка (Кодак) втікачі й оповідали: «Прийшов з Дону козацький полковник Сулимко, а з ним козаків, які ходили на море, з 7000 людей і те польське нове містечко взяли і німців 4000 в тому містечку побили, а тих козаків і німців невільників відпустили і, взявши те місто, козаки пішли назад на море» [11, 157-158].

З вересня 1635 р. прибув до Путивля його уродженець, торговець Єкимій Печєнев, який розказав, що «був він у литовських містах з торгом і чув він від литовських людей в містечку Барашовці, що прийшли з Дону запорозькі козаки отамана Сулими спалити на Дніпрі містечка, котрі були поставлені знову для ускладнення проходу на Запорожжя козаків і селян. І німців в тих містечках побили і пішли за пороги. За ними ж вийшли з Переяслава реєстрові козаки...» [11, 160].

Аналіз наведених джерел дає змогу встановити, що Кодак був побудований насамперед для боротьби з «козацьким свавіллям», з

повстанцями в Україні проти польських панів. Центром збирання сил стало Запорожжя, тому і основні зусилля були скеровані для контролю над Запорожжям і ліквідації Січі.

Кодак було зруйновано 18 серпня (ст.ст.) 1635 р., про що свідчить втікач Лепляєв («після Успіння Богородиці»), а Львівський літопис уточнює цю дату (3-й день після Успіння), яке святкувалось 15 серпня (ст.ст.) [11, 158; 7, 114].

М. Грушевський стверджує, що зруйнування Кодака не мало жодного зв'язку з морським походом. «Морські походи діялися самі по собі, були ділом своєвільного козацтва, а зруйнування Кодака, коли не виключно, то в дуже значній мірі було, мабуть, ділом реєстрового війська». Реєстрові, не бажаючи мати кайдани на своїх ногах, сподіваючись, що уряд польський, зайнятий прусською війною, всі сили сконцентрує там, вирішили зруйнувати Кодак, думаючи, що це пройде їм безкарно, – повторює за Радзивілом Грушевський. «Військо помилилося, одначе, в рахунках, бо саме тоді закінчувались переговори з Швецією, і Конєцпольський вже вернувся в Україну, грозячи кривавою помстою за зруйнування замку, котрого поставлено було по всякій імовірності його особистим планом. Старшина, щоб обминути конфлікт з сердитим гетьманом, вирішила відкупитися головами Сулими та інших головних учасників» [46, 221-223]. Через це вона видала Сулиму з товаришами і на цьому справа закінчилась. М.П.Василенко повторює думку Грушевського, вважаючи Сулиму за гетьмана реєстрових, а тому і зруйнування Кодака – справою рук реєстрових [43, 392].

Однак у польській історіографії Олександр Яблоновський висловив думку, що Кодак був зруйнований «непослушними» під керівництвом Сулими, які повертались з морського походу, а реєстрові залишались спокійними, і тільки через два роки, роздратовані тим, що їм не заплачено добре заслуженого у війнах московській і шведській, почали хвилюватись, коли на Запорожжі підняв прапор повстання Павлюк [107, 215].

Наведені джерела та подальший розвиток подій в Україні свідчать, що думка Яблоновського з цього питання правильна. Свідчення Боплана, Обуховича, анонімного автора щоденника та оповідання втікачів показують, що це було справою рук випищиків і що Сулима не був гетьманом реєстрових, а «свавільним козаком» (Обухович) [36, 5].

Що то був рух, очолений випищиками, було офіційне твердження короля. В грудні 1635 р. у відповіді реєстровим на їх прохання король говорить про зруйнування Кодака як справу рук «нереєстрових». Рух був не лише «голосним епізодом», як каже Грушевський, і не обмежувався тільки зруйнуванням Кодака. Втікачі з України оповідали белгородським воєводам, що після зруйнування Кодака Сулима із запорожцями вийшов у Черкаси і захопив там у реєстрових гармату [11, 160].

Отже, виступ випищиків можна охарактеризувати так. Велика їх кількість на чолі з Сулимою ходила в морський похід та під Азов разом з донськими козаками. Повернувшись звідти на Запорожжя, вони дізнались про побудову Кодака. Щоб не дати зміцнитись польському урядові в Україні, вирішили негайно розпочати повстання і виступити на волость. Вночі напали на Кодак, зруйнували, знищили залогу і вирушили на волость, на Черкаси і Крилов. Там вони захопили козацьку артилерію і почали скупчувати біля себе сили для розгортання боротьби з польськими панами. Слід відзначити, що на чолі повстання був і Павлюк, який продовжував боротьбу пізніше, та інші полковники запорозькі.

Але реєстрова верхівка вагалась, вона не хотіла приєднатися до повсталих, однак і проти повстанців виступати не наважувалась. Рух ширився і небезпека для польського панування зростала. Конецпольський, після укладення миру із Швецією, міг вирушити в Україну, але, щоб прискорити придушення повстання, він наказав Лукашу Жулкевському використати для цього реєстровців. Жулкевський, у свою чергу, використав Адама Киселя [45, 294]. Кисіль пізніше, у записці про способи утримання козаків у послуху, зазначав: «що та моя ідея не платонічна, а могла бути

введена в життя, дав тому приклад славної пам'яті староста калуський, коли Сулима знищив форт на Кодаку. Була тоді така нагода для сваволі, яку тільки собі можна вимислити як найкращу, і певно, загорілася б вся Україна. Річ Посполита була зайнята прусською війною, і боронь Боже чого, то перше ніж Річ Посполита могла б обернути свої сили сюди, ми б тут в Україні всі погинули. Присутність покійника і шкатулка розсипана майже в цілості моїми руками, не тільки стримала цей рух, але й звернула його проти автора» [32, 438-439].

Підкуп реєстрової старшини та інтриги Киселя, який, як православний і дуже хитрий, вмів впливати на реєстрових, повернули останніх проти Сулими. Обухович каже, що «за розпорядженням короля він був обложений реєстровими на Дніпровому острові, а коли йому не вистачило на опал дров, був своїми виданий і запроваджений до Варшави», де покараний з товаришами. Боплан теж говорить, що повстанці були «осаджені і розбиті вірними козаками, за розпорядженням краківського каштеляна». Радзивіл розповідає навіть про бій між повстанцями і вірними реєстровими. Вірні реєстрові, побоюючись, щоб кара не впала і на них, «обступили Сулиму і інших учасників злочинної ватаги, ударили з великими силами на їх окопи і, стративши тисячу своїх, здобули їх криївку, зв'язали провідника і інших, з п'ятьма товаришами відіслали його на найближчий сейм» [35, 288].

Якщо повірити Радзивілу, то слід визнати, що був запеклий бій і що повстанців мусило бути дуже багато, коли реєстрові втратили 1000 вояків у бою з ними. Це досить неправдоподібно. Мабуть, більшу роль тут відіграла зрадницька поведінка реєстрових, про яку розповідав Львівський літопис: «козаки реєстрові, що при королю служать запорожці, дізнавшись, де стоїть гетьман Сулима, послали до них, кажучи, що нас поляки хочуть бити, тому прийміть нас до себе, будемо боронитися разом; вони їм не повірили, боячися зради. А потім за присягами прийняли їх до себе до окопу, котрий був дуже потужний, і так учинивши зраду із військом, аби їм видали старшину, якщо не хочуть загинути самі. А вони, довідавшись про це, самі добровільно

здалися; а взявши їх, обіцяли, що не загинуть, а потім скувавши їх, відвезли до Варшави до короля на сейм». Крім видачі Сулими з товаришами, як бачимо з королівської відповіді послам, що привезли в'язнів, реєстрові, при свідку – старості калуському, «своєвільників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забрали» [32, 281]. На думку М. Грушевського, Сулиму взято було на Запорозжжі, куди він відступив [46, 222], хоча тоді незрозумілим буде свідчення Львівського літопису.

Про підкуп і зраду реєстрових писав у 1637 р. у своїх листах до реєстрових Павлюк: «А тих зрадників, скільки є їх у нас у війську, що їм обіди, вечері і бенкети у Жулкевського бували і за те товаришів наших Жулкевському повидавали, і не одному уха пообтинано та до Гадяча вали сипати запроваджено, – тих зрадників військових не бороніть, піймавши, до армати військової приставте» [12, 414]. Ніде нема згадки у пізніших листах про виступ реєстрових на Запорозжжя і бої з повстанцями, а тільки про підкуп і зраду.

Так, зрадою реєстрової старшини польський уряд запобіг розростанню повстання в Україні в 1635 р. Ватажків повстання – Сулиму і ще п'ятьох привезли на сейм, за ухвалою якого 12 грудня 1635 р. його і ще трьох четвертовано, а Павлюка і ще одного повстанця помилувано. Львівський літопис зазначає, що Павлюка випросили турецькі послы, які були присутні при страті Сулими, а в пізнішому листі 1637 року реєстрові скаржаться, що коронний канцлер Томаш Замойський пустив на їх голову «того змія» Павлюка, випросивши йому життя у Варшаві [35, 288]. Можна припустити, Павлюка було помилувано з політичних міркувань, однак їхня мотивація не відома.

Жорстокою була розправа і з рядовими учасниками повстання, яких полякам пощастило захопити до своїх рук, знову ж таки за допомогою реєстрової старшини. Їм пообтинали вуха і послали на важкі земляні роботи у Гадяч, де будувались укріплення. Точно не відомо, скільки повстанців було покарано. Як оповідає Радзивіл, який був тоді на сеймі, Сулима на допиті

виправдовувався, посилався на те, що козаки не знали, хто побудував Кодак, думали, що це самі німці, без відома польського уряду. Нарешті, коли це не допомогло, Сулима перед смертю прийняв католицизм і попросив покласти йому в труну золоту медаль, одержану від Папи Римського [35, 289].

Але і це не допомогло. Сейм за вимогою панства, та ще й у присутності турецьких послів не міг помилувати ватажка морських походів та організатора повстання проти Речі Посполитої. Сулима був страчений уже католиком, а його товариші стійкіше прийняли смерть, не ставши католиками. Зважаючи на весь життєвий шлях Сулими, можна припустити, що очолив повстання 1635 р. він тільки номінально, як гетьман запорозький, а душею повстання, справжніми його керівниками були Павлюк та його безіменні товариші, що загинули у Варшаві. Це припущення підтверджується тим, що Павлюк, повернувшись в Україну, негайно взявся за організацію сил для нового повстання проти шляхетської Польщі і згодом загинув у Варшаві під сокирою ката [98, 54].

Боротьба українських селян та козаків проти польського гніту в Україні не припинялась. Рух розгортався все більше і вилився у великі повстання українського народу проти шляхетської Польщі в 1637-38 рр.

Повстання під проводом І. Сулими український народ зберіг у своїй пам'яті як героїчну сторінку його боротьби з польськими загарбниками [26, 40-41].

1.2. Назрівання протестних настроїв у Війську Запорозькому в 1636 р.

Після розправи над учасниками виступу Сулими бажаного польським панам спокою в Україні не настало. У листі до Конєцпольського від 12 грудня 1635 р. король зазначає, що потрібної безпеки в Україні немає, як того бажав він після минулого сейму. Утиски та репресії з боку польських панів збільшувались, незадоволення селянства, міщанства і козацтва

зростало, і все це призвело до нового виступу селян і козаків проти польської шляхти.

Частині реєстрової старшини пощастило не тільки утримати реєстрове козацтво від участі у виступі Сулими, а й стати зброєю в руках польських панів для придушення цього виступу [32, 280].

За ці послуги реєстрова старшина чекала подяки від польського уряду і задоволення висунутих вимог. Вона відправила до Варшави послів клопотатись у своїх справах. Козацькі послі були присутні на страті Сулими з товаришами (12 грудня 1635 р.), а 15 грудня їх прийняв король і вони одержали офіційну, письмову відповідь на подане за кілька днів перед тим клопотання. Існує два документи, що підтверджують це: офіційний запис про прийом козацьких послів і зміст «розмови» та відповідь іменем короля на прохання реєстрових козаків. Обидва документи датовані 15 грудня 1636 р. Король виявив свою ласку до послів, допустив їх поцілувати руку і висловив задоволення поведінкою реєстрових, які не пристали до свавільних нереєстрових козаків, а прислужилися Речі Посполитій тим, що видали керівників повстання, зруйнували Січ, попалили човни запорозькі, забрали назад артилерію [32, 282].

З обох документів відомо про прохання реєстрових і відповідь короля. Військо скаржилось на утиски від старост, просило виплатити затриману платню, доповнити реєстр вписанням нових козаків на місце побитих і померлих і, нарешті, щоб дозволено було поставити вивезену з Січі артилерію козацьку у шляхетських маєтностях.

Король у відповідь на прохання реєстровців обіцяв послати до українських старост листа, щоб вони не робили реєстровим жодних прикрощів, виходячи як з Куруківської угоди, так і з пізніших ухвал. Буде послано комісара для поповнення реєстру на місце вибулих, а також, щоб він, іменем короля, наказав українським старостам не чинити козакам жодних кривд. Щодо затриманих грошей, то король пояснює це відсутністю їх у скарбниці, через що і жовнірам не заплачено. Але він обіцяв не пізніш як на

святки виплатити повністю. Заборонялося поставити в шляхетських маєтностях козацьку армату. Дозволено, як і раніше, тримати її в королівських володіннях у Корсуні чи Черкасах. Крім цього, король вимагав від реєстровців не планувати жодних морських походів на Туреччину, бо через один такий похід може бути порушено мир з нею.

Отже, реєстрові нічого реального не одержали, а обіцянки давали їм не раз. В шляхетській Польщі обіцянки часто не виконувалися. Так вийшло і з цими обіцянками короля. З листа короля до Конєцпольського, датованого 12 грудня 1635 р., тобто в час перебування козацьких послів у Варшаві, довідуємось, що король в душі викладених відповідей писав і Конєцпольському: «Універсали до старост українських, про що нас просили козаки, посилаю до рук вашої моєї: зробиш з ними за своїм розсудом. На місце тих, що загинули, щоб вписані до реєстру були інші, для чого треба послати якусь особу, яка б не лакомилась на хабарі, а добре узнавши козаків, вписала, не виключаючи старих і давніх, в чому попередні переписувачі наробили помилок, через що і заслужені кинулись до сваволі» [32, 280].

Але все це залишилось на папері. Комісар для доповнення реєстру не їхав, грошей не везли, хоча минули Різдвяні свята та й Великодні вже наближались, утиски від старост та шляхти ще збільшились. За вимогою шляхти король наказав Конєцпольському розташувати кварцяне військо на зиму в Україні. Почались жовнірські здирства, наруги над селянством, зачіпало це й інтереси реєстрових, бо жовніри ставали на постій і в реєстрових.

Так проминули перші місяці 1636 року. Нарешті призначено було королівського комісара і зобов'язано його до свята Іллі (30 липня за н.ст.) обов'язково відвезти гроші реєстровим. Гроші їм не виплачували вже чотири роки, тому жодні вмовляння тепер не діяли [12, 209].

Комісаром призначено Лукаша Жулкевського, старосту переяславського і калуського. Незважаючи на хворобу, Жулкевський поспішив до Переяслава і прибув туди 24 липня, за кілька днів до визначеного терміну виплати платні

реєстровим, але приїхав лише сам: писар скарбовий з грішми мав прибути на день св. Іллі.

Жулкевський застав реєстровців «дуже тихих і скромних, не знаю проте на зле чи на добре готових; бо кілька універсалів перед тим вийшло від їх старшого, аби всі зі зброєю і харчами, як тільки від нього дадуть знати, як на війну на коні сідали і збирались там, де він призначить» [46, 236].

Жулкевський боявся, що козацька рада може зібратись до приїзду писаря з грішми і може вийти великий клопіт, бо реєстровці чекали платні щонайменше за два роки. Тоді він звертається до гетьмана реєстрових з відповідним листом, але відповіді ще не було, а в цей час з'явився універсал гетьмана реєстрових, розісланий по всіх полках, в якому під загрозою смертної кари всім полкам наказано збиратися, і день і ніч йти до гармати, мотивуючи це тим, що воеводин руський Станіслав Данилович вчинив нестерпні кривди у Корсуні.

Станіслав Данилович був сином відомого магната, руського воеводи Яна Даниловича, одруженого на дочці Станіслава Жулкевського, ще раніше польного, а потім коронного гетьмана. Ян Данилович випросив у короля дозвіл і передав своєму синові Станіславу староства Чигиринське і Корсунське. Як батько, так і син були відомі як рицарі кулачного права, що панувало тоді в шляхетській Польщі, і молодий Станіслав за поранення шаблею на сеймі 1631 р. вінницького старости Калиновського вже був засуджений до позбавлення честі, або так званої інфамії [46, 231].

Саме цей «рицар» прибув зі своєю гвардією до Корсуня і почав приводити до послуху населення. Львівський літопис оповідає, що Данилович з 700 чоловік своєї гвардії поїхав відбирати староство до міст, де живуть козаки, і наказував їм відбувати повинності нарівні з міщанами. Козаки відмовлялись, заявляючи: «Ми є люд рицарський, тому не звикли, то не наш звичай». Але Данилович на це не зважав. Він, як свідчить Лукаш Жулкевський, розмістив своїх людей на постій по козацьких домах, а також у

закладене нібито на старостинських криловських грунтах містечко Києво-Микільського монастиря Бужин. Монахів звідти вигнав [7, 116].

Жулкевський хотів помирити сторони, писав до Даниловича, щоб той не розпалював пожежі в такий неспокійний час, писав і до старшого реєстровців, аби той дав знати Конєцпольському про шкоду війську. В той же час сам Жулкевський бачив, що справа тут не лише у кривдах від Даниловича, що настрої старшини і черні не однакові: «Наскільки я можу бачити, – писав він, – старшина більш була б рада грошам, одержавши які могла б спокійно сидіти; а чернь, якій сердечно хочеться своєволі, ладна вхопитись за будь-який привід. Одні бунтують до Києва і на волості йти і там усіх грошей ждати, оскільки там коронне військо робить, коли йому не платять; другі все ведуть до того, щоб на Запорожжя з арматою йти» [46, 235].

Справа, як видно, полягала не тільки в грошах. Маси козацтва були дуже неспокійні, потрібна була лише добра іскра, щоб запалити полум'я повстання.

Другий комісар Речі Посполитої Адам Кисіль перебував у своєму маєтку Носівці на Чернігівщині, близько до московського кордону, і виконував, за його словами, подвійне завдання: «завжди маю одне око на Москву, а друге на козаків» [19, 44]. Кисіль стежив за дотриманням Поляновського миру між Московською державою та Річчю Посполитою, а також за козаками. У листі до Конєцпольського з Носівки від 29 липня 1636 р., Кисіль пише про те, що стеження за козаками він здійснював через свого агента. Тепер Кисіль повідомив, що «у козаків щось не добре діється... На руське свято Іллі обов'язково хочуть мати раду, яка, дай Боже, щоб не породила якого бунту» [32, 318].

Умови складались важкі. За проханням Лукаша Жулкевського, через його хворість, для переговорів з козаками надіслано було Адама Киселя. Кисіль негайно вирушив до реєстрових. Із його звіту королю від 6 серпня

1636 р. йдеться про козацьку раду біля Росави та про дипломатичну діяльність самого Киселя.

У перших числах серпня козаки скликали раду в полях на шляху, над р. Росавою. До реєстрових пристала велика кількість, за висловом Киселя, «своєвільних», тобто випищиків та взагалі нереєстрового козацтва. «Застав я вже військо помішане і в такому стані, що одні з арматою хотять йти на Запорожжя, потім негайно на море, інші шапками кидали йти на волость і грабувати по містах. Нарешті дійшло до того, що коли старшина намовлена і частково заспокоєна мною хотіла заспокоїти справу, не допущені до ради вирвали корогву й булаву і пішли в чернецьку раду. Я, щоб запобігти дальшому бунтові, залишився при старшині, ризикуючи своїм життям. Кілька раз присилали по старшину, і коли я не пустив, наслухався різних криків. Проте переломив їх і вони, прохолонувши, прийшли до старшини. Почали докоряти, що вислані ще в травні гроші не привезли і в серпні, що вони зберігають порядок і скромність і терплять кілька років без грошей, залишивши степ і море, де мали свій прожиток; що на братів своїх наступали, винуватців своєю рукою під меч королівський віддавали, а за те вдома від урядів і підстарост мають утиски і грошей не одержують. Робив що міг, вже не міг їх втихомирити» [20, 180]. Нарешті йому пощастило вмовити козаків почекати грошей ще чотири тижні: «...Привів їх до того, що тижнів чотири чекатимуть, збираючи тим часом все потрібне на Запорожжі, а через чотири тижні на тім самім місці буде вільна рада, де, як одержать гроші і задоволення своїх скарг на уряди в містах українських, згідно листа королівського, то ще залишаться попередньому, а інакше зараз же повернуть на Запорожжя». В Україні склалося загрозливе становище, якого завжди боявся шляхетський уряд, проти чого ухвалював грізні постанови і загрожував суворими карами: зібралась чернецька рада [20, 180]. Потрібно було вжити термінових заходів, щоб відірвати реєстрових від випищиків, заможних від голоти, посіяти серед них незгоди і таким чином утримати від

виступу з гарматою на Запорозжя, що могло бути початком великого народного повстання.

Православний український шляхтич, чернігівський підкоморій Адам Кисіль, виступаючи в ролі комісара Речі Посполитої [3, 245], виявив значні дипломатичні здібності. Свою приналежність до православної віри він використав як засіб для обдурювання козацьких мас. Кисіль залишив після себе декілька документів, що демонструють істинну сутність його політики стосовно свого народу.

Із спеціальної записки Киселя видно, яких методів вживав він і радив користуватись іншим, щоб тримати реєстрових у послуху. «Трьома способами треба завжди трактувати ту нерозумну чернь: старшину дарунками; добродійних, цнотливих і тих, котрі доми мають і на них оглядаються – ласкою, нагадуючи їм про цілість батьківщини, про вільності не тільки для самих себе, але й для потомства; нарешті диких бунтівників, голоту, що тільки здобиччю живе як орда – стримувати страхом шаблі. Всякі доводи, благочестя, віра, вільності, жінки, діти, все це в їх голові з ними по Дніпру пливе. Поділивши так на три частини, трьома способами приступає до тих своїх непевних побратимів» [32, 438-439].

Застосовуючи ці три способи, діяв Кисіль, щоб заспокоїти козаків. З цього ж його листа можна дізнатися, як практично він це здійснював. Старшину він підкупив, щоб вона відтягнула раду.

Для впливу на другу групу Кисіль вирішив просити допомоги у київського митрополита Петра Могили, для чого поїхав до Києва. На прохання Киселя Могила вислав двох ігуменів з інструкцією впливати на релігійні почуття та використати повагу козаків до грецького богослужіння і духовних православної віри, нагадати їм про господарства, сім'ї, вільності, які вони можуть втратити, і в такий спосіб утримати їх у послуху. Могила лякав козаків своїм неблагословенням, коли вони бунтом пошкодять вірі [46, 201].

Щодо третьої групи можна знайти свідчення в цьому ж документі Киселя: «Обов'язково треба було щось формальне, чим би викликати страх у тих свавільних і щоб старшина мала собі за ґрунт, бо згода не має чим заткнути рота черні, хоч би хотіла». Щоб мати це «формальне», Кисіль не зупинився перед фальсифікацією. Він склав фальшивого листа від короля до себе з приводу козацької справи. Копію цього листа в супроводі свого листа він надсилає до козаків. Лист короля датований 18 серпня 1636 р., а свій лист Кисіль пише вже з Носівки і датує 27 серпня 1636 р. У листі короля висловлюється невдоволення поведінкою козаків і їх недовір'ям до короля та його комісарів, нагадується їм про виявлену до них раніше ласку та про послуги їх вірі, на шкоду сенатові й Речі Посполитій зроблені. Коли козаки збережуть попередній порядок, то одержать гроші і самі з потомством своїм залишаться при наданих вільностях. У випадку ж бунту, виходу на Запорозжя і цим самим розриву миру з Туреччиною, до них послано буде військо на чолі з великим коронним гетьманом С. Конєцпольським, і вони втратять уже не гроші, а всі права і свободи. У своєму листі до козаків, який супроводжує цей сфальсифікований документ, Кисіль скаржиться на те, що він хворіє, і що невідомо, чи пощастить йому ще побачитись з козаками, бо «зважає на те, – пише він, – що я в тій же вірі народився, що й ви, і свій вік у ній кінчаю, завжди пам'ятаю про народ руський, з якого сам похожу, і завжди користувався щирою прихильністю від вас, мешкаючи тут в Україні разом з вами». Далі він просить козаків не бунтувати, не накликати на себе гнів короля і Речі Посполитої, а почекаати до православного свята Чесного Хреста, коли напевне гроші будуть зібрані і надіслані [21, 180].

Очевидно, ці заходи Киселя мали деяке значення, принаймні, незважаючи на «бунтування черні», старшині пощастило на певний час заспокоїти реєстрових. Кисіль вважав, що це результат застосування його методів, і у листі до Конєцпольського хвалився, що їх вже трохи затримано і старший їх робить згідно з обіцянкою: вже настав термін їх ухвали, а він не розсилає універсалів про скликання до ради.

Але через кілька днів Кисіль побачив, що він сам себе і своїх господарів обдурює, що його методи не на всіх вплинули і жаданого спокою немає. 31 серпня 1636 р., через 6 днів після попереднього заспокійливого листа до Конєцпольського, Кисіль знову пише до нього, що «носиться те море в той і другий бік, бурлить, на листи мої не відповідає, посланцям погрожує. Найбільше колотяться черкащани й чигиринці й староста калуський і я маю щоденні відомості; знаю, що в якому полку робиться». Частина реєстрових хотіла вирушити на Запорожжя, але старший не давав їм гармати. Кисіль сподівається, що старшина деяких полків, яку йому пощастило підкупити, зуміє стримати свої полки, тим часом настане зима, сезон морських походів промине, і козацтво залишиться у послуху [32, 321].

Але якщо Кисіль зумів утримати в послуху частину старшини, то на козацькі маси методи його довго не діяли. Чернь бунтувала, до неї приставало все більше і більше випищиків. Козацькі маси мали намір захопити гармати і вирушити з ними на Запорожжя, звідки б вони вільно розгортали боротьбу проти польського панства. Невиплата грошей була лише приводом до розриву офіційних відносин козацтва з польським урядом, але термін цього розриву все відсувався і доставка грошей справді могла на деякий час затримати виступ.

Та грошей не привозили і це створювало підґрунтя для агітації випищиків серед реєстрових. 2 вересня Лукаш Жулкевський писав С. Конєцпольському, що справа відтягується якомога далі, але перешкоджає чернь «котра прагне до сваволі» [20, 313].

Козацькі маси вирішили почекати до 8 (18) вересня, до православного свята Різдва Богородиці, а у випадку неприбуття грошей взяти в Чигирині артилерію і вирушити на Запорожжя. Рухом керував Павлюк. «Організатором цього, – пише Жулкевський, – є Павлик Бут, що то його пан канцлер випросив. Надіється, що як тільки підуть на Запорожжя, то він старшим стане, а та старшина багато собі поганого чекає, бо їй ті лотри відверто загрожують». До справи втрутилися ще послы хана Інаст-Гірея, які закликали

козаків виступити проти Кантемира, за що обіцяли гроші роздати, як тільки прибудуть на Запорожжя, ще до походу на Кантемира. З вересня Жулкевський знову пише до Конєцпольського і просить забезпечити надсилання грошей до 18 (н.ст.) вересня. Неспокій наростав, часу від першої ради проминуло досить. Але грошей і у вересні не привезли [32, 321].

Не відомо, чи відбулась 18 вересня рада, про це не має документальних даних, але у вересні таки робилася невдала спроба вивести реєстрові полки на Запорожжя.

В листі Л.Жулкевського до С.Конєцпольського, без дати, сказано, що «пани молодці вирушили на Запорожжя і армату вже мають у Крилові, тільки на полки, а особливо на Переяславський, чекають. Переяславський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський почали було нарікати і не хотіли без дозволу короля і вашої мосці йти на Запорожжя, проте, як тільки старший з рештою трьома полками вирушив і з арматою та випищиками, яких буде більше ніж удвоє від реєстрових, і ці за ними пішли, лип дуже багато з собою беручи. Кажуть, що ледве коли їх на Запорожжі було більше. Без сумніву, що з першим льодом, навесні, підуть на море і не бачу жодного способу для втримання їх» [32, 328].

Гетьманом, чи за польською урядовою назвою – старшим реєстрових, був на той час Томиленко, а військовим писарем Онушкевич, дуже прихильна до польських панів людина.

Як видно з деяких матеріалів, виступ реєстрових у жовтні 1636 р. обмежився лише заворушеннями серед них, бо, через незгоди між старшиною окремих полків, на Запорожжя вони не вийшли. Наприкінці жовтня Томиленко вже був у Каневі. Настрій у нього опозиційний щодо польського уряду. Конкретно це виявилось у його ставленні до польського посланця в Крим Держека. Польський уряд послав Держека до Криму з «упоминками». Шлях на Перекоп лежав через степи, і реєстрові завжди давали охоронний загін для польських послів через небезпечний шлях. Тепер Держек прибув до Черкас, а звідти, як він повідомляв Конєцпольському

29 жовтня 1636 р. з дороги, поїхав з листом Конєцпольського в Канів, де перебував тоді Томиленко. Там саме відбувалась якась рада, про яку збереглася лише одна згадка від Держека. Томиленко хотів затримати «упоминки» (гроші) і заявив: «Про це нічого й думати, щоб ти їхав з дарунками до хана, поки в скарбниці не буде для нас грошей. Для татар то у вас гроші є, для нас так нема». Але справа якось уладналась, і Держек поїхав далі [46, 234].

Отже, реєстрові залишилися на місцях. Мабуть, на цей раз перемогла ще угодовницька старшинська група, яка залякала середню групу реєстрових, котрі мали свої господарства. Причиною, що утримала реєстрових козаків від «завзятих» виступів, тобто виступу на Запорозжя і оголошення повстання проти польських панів, на думку С. Конєцпольського і Владислава IV, був страх, щоб не розташували на зиму польського війська на Наддніпрянщині.

1.3. Спалах та розгорання козацького повстання наприкінці весни – восени 1637 р.

У середині травня 1637 р. спалахує козацьке повстання, яке все наростає, поступово набираючи характеру народної боротьби проти гніту польських панів в Україні та феодально-кріпосницького визиску взагалі. Терпець увірвався після комісії, яка привезла реєстровим гроші і провела перепис реєстрових полків.

Діяльність комісії й настроїв козацтва описані у звіті комісарів, який надіслано ними Конєцпольському 10 травня 1637 р. Комісарами були воєвода польський Станіслав Потоцький та підкоморій чернігівський Адам Кисіль [32, 360-363]. Комісари з писарем скарбовим і грішми в кінці квітня 1637 р. виїхали в Україну, мали з'їхатись у Білій Церкві і розпочати окремо по полках перевірку списків реєстрових та виплату платні. Але план цей втілити в життя комісарам не вдалось. В дорозі вони від посланця старшого реєстрових дізнались, що козацький табір вже стоїть між Росавою і Кагарликом і що, «зібравшись, військо все колотиться і бунтує і не хоче ані розійтись, ані приступити до ухвалених порядків, а тому приходиться поступатись не так по волі, як по неволі, тим більше, що народ зо всіх боків сходиться до козацького табору». Це зразу ж налякало королівських комісарів і один з них поспішив до козацького табору для переговорів, а другий повернувся до Богуслава і повідомив жовнірів, які там стояли, щоб вони зважали на ту колотнечу озброєного народу і були обережні [32, 361].

У таборі комісари застали близько десяти тисяч війська, та й сама старшина була непевна, вагалась. Комісари почали втихомирювати озброєних козаків і селян раніше випробуваними засобами. Проханнями, погрозами і підкупом добились вони того, що старшина розіслала по містах і волостях свої листи, сповіщаючи, що війни турецької не буде і що нікого понад сім тисяч приймати не можна, а тому щоб нерєєстрові не збирались у групи.

Далі, вони вирішили відділити попис від припису. Попис (реєстрацію) провести у таборі, а припис (дописування нових реєстровців замість вибулих) здійснити в різних місцях: п'яти правобережним полкам – у Каневі, а двом лівобережним – у Переяславі. «Це для того, щоб тих, які під приводом переписки збирались до війська, віддалити, а реєстрове військо саме залишилось». Але нереєстрові не заспокоювались й бунтували проти реєстрових, ширячи чутку, що грошей не привезено. Комісари мусили показати козакам писаря скарбового, щоб ті хоч трохи заспокоїлись і можна було щось почати. «Доводилось, – писали комісари, – робити не так, як треба, а як дозволяли обставини, бо вже вся влада була при черні, а не при старшині» [10, 414; 32, 361].

Задум нереєстрового козацтва, як свідчать самі комісари, полягав у тому, щоб зірвати виплату грошей і вирушити на Запорожжя усією масою. Та поява писаря з грішми розколола козацьку масу. Заможні реєстровики раді були одержати гроші і не брати участі у повстанні, а тому вони заявили, що на Запорожжя не підуть і залишаться при семи тисячах. Щодо перебування армати в Корсуні, то, посилаючись на утиски і нестатки свої, вони мусили там її поставити, а тепер прохатимуть короля залишити армату там і надалі. Коли зайшла мова про повернення київських гармат, то «чернь» знову заворушилась і на жодні пояснення не зважала. Комісари хотіли, щоб справу про київські гармати передали на вирішення до сейму.

Заспокоївши трохи табір, комісари почали проводити тільки перевірку (попис) полку за полком, а приписку відклали на пізніше, в Канів і Переяслав. Через це нереєстрові розійшлися з табору. До 3 травня (н.ст.) припис було закінчено [32, 362-363].

Вивівши полки в поле 3 травня, комісари зажадали від війська скласти вільну раду і присягнути на Куруківських пактах. Знову почались суперечки серед козацької голоти, претензії були не тільки до старшини, а й до самих комісарів, що «вже досить присягали, дотримували й дотримують того всього». На цю колотнечу комісари відповіли умовлянням, а потім і

погрозами. Дуже погрозливою була промова, яку виголосив до козаків Станіслав Потоцький, й відповів їм, що вони ризикують останнім. «Як доведеться Речі Посполитій вийняти ще шаблю на них, так вона її вийме так, що і саме ім'я козацьке знищить, бо краще нехай тут будуть дикі звірі і пустеля, ніж бунтівничий плєбс». Сказали їм і те, що початок їх сваволі бути може, а кінець – ніколи: бо на Запорожжя піти можуть, але залишити там жінок і дітей, та й самі там довго бути не можуть і принесуть свої голови знову під шаблю Речі Посполитої. «Даремно також загрожують зрадити і піти в інші сторони, бо Дніпро їх батьківщина, ніде такого нема. Дон навіть порівнюватись з Дніпром не може, як і тамтешня неволя з тутешньою волею. Як риби без води, так козакам без Дніпра бути не можна, а чий Дніпро, того і козаки мусять бути завжди» [32, 362].

Але не ці погрози вплинули на козаків. Після промови комісари заявили, що через козацький бунт вони повернуться з грішми до короля. Цей трюк вплинув на козацьку старшину і призвів до того, що гетьман Томиленко, «хоч простак, але твереза і скромна людина, також і писар, людина до нас прихильна», поклав булаву й відмовився від гетьманства, побажавши війську дійти кращої згоди з урядом. Після довгих вагань послали по Томиленка і знову вручили йому старшинство. Нарешті, за прикладом старшого, все військо присягло на пактах Куруківської комісії, які зачитали комісари. Не обійшлося і без репресій з боку старшини щодо найбільш бунтівниче налаштованих. Одного козака, Грибовського, котрий найбільше виступав проти старшини і комісарів, взято під арешт. Але ті, що його стерегли, відпустили його й самі втекли [32, 363].

Після присяги реєстрових віддали їм гроші за один рік і комісари поїхали у Канів і Переяслав проводити приписку. Приписку робили за участю всієї старшини й панів-підстарост. Дописували до реєстру замість вибулих лише тих, кого рекомендувала старшина і дозволяли підстарости. Із звіту королівських комісарів видно, що лише заможна частина реєстрових, в основному старшина, була лояльною до польського уряду. Різними

способами комісарам пощастило таки провести цю комісію, як тоді казали, тобто формальне впорядкування реєстрового козацтва. Заспокоєння ж козацької голоти з реєстрового війська, що становила основну його масу, було нетривале, і то лише зовнішнє. Козацьку голоту навіть грішми важко було заспокоїти, а це свідчить найяскравіше, що справа полягала не в грошах...

Вже через 6 днів після звіту комісарів, 16 травня (н.ст.) 1637 р., один з комісарів – Адам Кисіль, щойно доїхавши до свого маєтку Носівки, писав про розгортання повстання. У листі до Конєцпольського Кисіль хвалиться, яких вони з Потоцьким успіхів досягли: «Залишилось військо очищене, заведене в реєстр; гроші взяли з Запорожжя, усі по гроші прибули; при нас знов на Запорожжя послали, щоб липи затримані були; послів на сейм і до вашої мосці призначили». Але далі в цьому ж листі Кисіль визнав, що все це даремне, спокою не досягнуто. «Сьогодні, – писав він, – дали мені знати з Черкас мої прихильники, що загальне прагнення – йти на Запорожжя, зламавши присягу, а старшого свого, якщо не буде дозволяти, скинути. Про Раду в Черкасах думають, а що найважливіше, що при закінченні нашої комісії свавільні мали йти на море. Плебс всюди продає воли і коні, а купує самопали». Таке становище викликало розгубленість у Киселя. «Зараз пошлю до старшого, – пише він, – пригадаю йому присягу і гамуватиму їх усіх, але Бог знає, чи пощастить вгамувати таке їх завзяття. Де присяга не впливає, трудно впливати умовлянням» [32, 364].

Кисіль відчув своє безсилля серед ворожого до панства українського населення і ладен навіть утікати, залишивши маєток: «Я тут в Україні один, як павук. Коли не зможу допомогти біді, примушений буду і сам покинути своє кубельце і убогу свою вислужку» (маєток Носівку, вислужений у короля).

А. Кисіль знову обміркував засоби боротьби з повстанцями і подав це у формі проєкту способів утримання козаків у послуху. Це вже другий проєкт, написаний у сумні часи перебування Киселя у Носівці, після комісії, десь у

травні 1637 р. Документ точної дати не має. Цей твір Киселя цікавий тим, що подає характеристику становища в Україні і висуває, відповідно до умов, нові способи порівняно з його проєктом 1636 р. На думку Киселя, в Україні потрібна авторитетна людина, «яка б заздальгідь запобігала сваволі, бо сваволя хлопська, порівнюючи до Речі Посполитої, є однією іскрою, але та іскра, якщо її нема кому загасити, робить пожар великий і негасимий». Для того треба комусь постійно бути в Україні, але щоб цій людині надано було широкі права: видавати платню реєстровим, бунтівників із реєстру виключати, мати завжди гроші і підкуповувати старшину, як це зробив досить успішно староста калуський Лукаш Жулкевський під час виступу Сулими, чим запобіг розгортанню повстання. Кисіль взяв таку посаду на себе, але щоб «тільки ім'я при їх старших залишалось, а фактична влада над ними була у комісара запорозького, чи як-небудь інакше його можна назвати», тобто у Киселя. Звідси можна припустити, що Кисіль ще й прагнув стати намісником Речі Посполитої в Україні з досить широкими повноваженнями [32, 365].

На жаль, ці проєкти Киселя не були лише теорією, вони систематично проводились у життя, особливо у пункті щодо підкупу старшини. Зрадників серед реєстрової старшини вистачало, і вони, починаючи з видачі Сулими, не раз продавались польським панам, насамперед через найпоштовнішого прихильника такого методу – Адама Киселя.

Характерно, що зрадники свого народу завжди належали до заможної козацької верхівки, аналогічно до поведінки дворянства в Селянській війні 1525 р. в Німеччині. Отже, ґрунт для повстання був, потрібен був лише поштовх, щоб ці іскри спалахнули вогнем. Такий поштовх дав виступ запорожців, тобто нереєстрового козацтва, на волость і захоплення ними армати на початку червня 1637 р. (н.ст.). Цей момент можна вважати формальним початком повстання 1637 р., бо фактично, як сказано вище, воно почалось у середині травня, деякий час тліло, поки не спалахнуло [63, 333].

На чолі повстання став Павло Михнович Бут, більш відомий під іменем Павлюка. Він був учасником виступу Сулими в 1635 р., брав участь у зруйнуванні Кодака, виданий підкупленою реєстровою старшиною польському урядові, засуджений на смерть і в день страти випрошений канцлером Фомою Замойським у короля. Польський уряд в особі Павлюка планував мати агента серед козаків, але вийшло навпаки. Павлюк став запеклим ворогом польського панства та зрадників із середовища козацької старшини. Він очолив найбільш революційну частину українського народу – нереєстрове козацтво, голоту козацьку, зв'язану з масами знедоленого селянства, яке у своїй боротьбі об'єднувалось навколо Запорозької Січі [46, 234].

Уже через кілька місяців після свого помилування Павлюк очолив нереєстрове козацтво, випищиків і веде агітацію, збираючи сили на боротьбу проти польського панування в Україні. В цей же час Павлюк не раз виступав проти татар, які нападали на Південно-Східну Україну, і навіть взяв участь у боротьбі кримського хана Інаст-Гірея проти мурзи Кантемира на боці хана. Своєю участю у війні Павлюк мав на меті посварити турків з Польщею та дати козацькій голоті певний підробіток, без чого їй на Січі прожити було важко, а головне – озброїтись, щоб потім виступити проти польського панства. Повернувшись з Криму, Павлюк розгорнув на Запорожжі агітацію проти реєстрової старшини, і на початку червня виступив з випищиками на волость, захопив у Черкасах армату і забрав її на Запорожжя [10, 414; 46, 236].

Захоплення армати мало величезне значення для організації боротьби. Армата, за козацькими традиціями, належала до військових клейнодів, вважалась своєрідною військовою реліквією. Вона була певним символом козацької організації і військової влади. Через це зрадників карали, наприклад, доставляли до «армати військової» і навіть арештованих з реєстровців тримали при арматі, де була постійна військова сила, тоді як полки реєстрові збирались тільки в міру потреби [65, 34].

Оскільки на утримання армати збирались з населення харчі, то старости не хотіли, щоб армата була в їхніх староставах. Через це останнім часом, відколи армату забрано із Запорожжя на волость, вона не мала одного закріпленого місця, кочувала: була у Києві, Білій Церкві, Черкасах, Корсуні. З Черкас забрав її Павлюк, скинувши цим самим владу реєстрової старшини і перенісши козацький центр на Запорожжя. Втрата армати для реєстрових, як і набуття її запорожцями, мала велике моральне значення. Тому не дивно, що питання про армату посідає головне місце у переписці між Павлюком, з одного боку, реєстровими козаками і коронним гетьманом С. Конєцпольським, з іншого.

З моменту захоплення армати престиж Запорожжя постійно зростав. За Куруківським договором на Запорожжі повинен був стояти лише наряд реєстрових, а фактично це було місце, де збирались всі незадоволені пануванням польської шляхти в Україні: селянство, нереєстрові козаки, втікачі від панського гніту з різних місцевостей України, Польщі, білоруських та московських земель. Тут формувались загони для походів на Крим і Туреччину, а також повстанські загони. Тепер селянство, як сказано було вище, продавало худобу, купувало самопали і втікало на Запорожжя. Багато йшли і без зброї, сподіваючись в якомусь поході озброїтись і кинутись на своїх одвічних ворогів – польських панів. Беззбройних Павлюк не хотів приймати, доходило навіть до сутичок між ним і беззбройними повстанцями [15, 173].

Виступ Павлюка і захоплення ним армати зчинили великий переполох серед реєстрової старшини, про що йдеться в листі полковника і королівського комісара Станіслава Потоцького до польного гетьмана Миколи Потоцького, написаного з Богуслава 12 червня 1637 р. Реєстрова старшина скликала з приводу подій раду. Не відомо докладно, що там відбулось, але Томиленко склав з себе гетьманство, хоча його з гвалтом повернули в раду і він мусив знову взяти булаву. Реєстрова старшина усно, через пахолка Потоцького передала прохання, щоб військо польське вирушило до Черкас і

Чигирина, «аби принаймні помститись на жінках і дітях тих гультяїв, що знаходяться з Павлюком». Саме тоді С. Потоцький просить негайного розпорядження: що робити, «доки це гультяйство далі не скупчиться». Повідомлено також і польного коронного гетьмана про таке становище. 17 червня Миколай Потоцький сповістив великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського про виступ Павлюка і захоплення ним у Черкасах армати. Конєцпольський, одержавши 22 червня повідомлення з Переяслава, того ж дня писав до коронного підканцлера Петра Гембицького про початок повстання. Він сповіщав, що небезпека від виступу Павлюка надто велика, «бо дуже багато своєвільних до нього горнеться, вже і реєстрові почали до Черкас до купи збиратись». Але реєстрова старшина ще вагається і, зібравшись у Черкасах, починає переговори з польським урядом та Павлюком [32, 383].

13 червня вона відправила офіційне посольство до С. Конєцпольського у складі Федора Леськовича і Дмитра Марковича з листом, в якому виправдовує себе і відгороджується від вчинків Павлюка. Павлюк зумів забрати армату, оскільки «мало таких було, які б вчинили опір тому зраднику». Вся провина покладалася на Павлюка. Крім того, як зазначалося у листі, провина за повстання лежить на коронному канцлерові, бо він випросив життя Павлюкові і пустив його на їх (старшини) шию. Послали вони також двох козаків до Павлюка з листом, в якому докоряють йому за виступ, радять підкоритись і повернути армату [32, 381].

16 червня Павлюк відповів реєстровій старшині дуже широким листом. Лист був надісланий «з коша проти Микитиноного Рогу». Основна мета цього листа – агітаційна. Обґрунтовуючи законність своїх дій, Павлюк прагнув привернути на свій бік реєстрових і спільними силами вести боротьбу з польськими панами: «Пишете до нас, своїх товаришів, дорікаючи за військові клейноти, тобто за армату. Повернувшись з Військом Запорозьким зі служби в хана кримського, побачили ми великі непорядки, а почувши про таку неславу нашої військової армати, що вже на волості їй і місця нема, мусили

ми з жалю нашого великого ввійти і взяти її, нікому жодної кривди не вчинивши, ані товаришам нашим, ані панам урядам. Як власні клейноти і скарби військові взявши, на звичке місце її ми поставили, звідки й пішла вона за славної пам'яті предків наших, старинних добрих молодців Війська Запорозького. Наші предки груди свої за неї виставляли і кров проливали на різних послугах королівських і з тою арматою, виходячи з Запорожжя, здобували славу і користь Війську Запорозькому, а на волості ніколи не лежали і жодної кривди підданам королівським і в добрах шляхетських не чинили» [15, 175].

Далі в такому ж стилі і дусі викладає Павлюк усі утиски, яких зазнали козаки через те, що армата не була на Запорожжі. Нарікає він на старших, що вони не беруть прикладу з предків-гетьманів запорозьких, які «добру славу здобували та з арматою і клейнотами військовими завжди на Запорожжі перебували». Тепер армата на волості не має навіть певного місця. «Поставило було військо армату в Корсуні, так панове жовніри її звідти вигнали, а про Київ і Білу Церкву, звідки армата раніше мала утримання, і мислити нічого. Забули Куруківську комісію, що по цей бік Києва і Білої Церкви і жовнірська нога не повинна бути. Так змінили нашим присягу і на утримання нашої військової армати дали Черкаси, Чигирин і Крилов, де вже і людей нема, котрі могли б утримувати армату та й звідти пани уряди повиганяли. Поки армата стояла на волості, то й виписи часті бували, нас перестали шанувати, товаришів наших з маєтностей шляхетських повиганяли, кривдили заслужених та вдів». Далі Павлюк закликає реєстрових об'єднатись навколо скарбу військового в одне товариство на чолі з одним старшим і жити так, як жили попередники, – «один одного шануючи, ворогів своїх не тішачи, а під ноги топчучи». Що ж до повернення армати, то «як мертвий з гробу не встає, так і ми про це не думаємо» [15, 176].

Згадуючи про погрози реєстрової старшини, Павлюк відповідає: «А коли б ви, боронь Боже, стали нам ворогами і разом з жовнірами виступили на нашу худобу, на жінок і дітей, то певне вашим жінкам, дітям і худобі раніше

дістанеться, чого ми – товариші ваші, ні собі ні вам не бажаємо дочекати, бо рідна земля так само мила вам, як і нам, тільки не хочете до нас пристати і з нами спільно в добрій раді жити». Це побажання повторюється ще раз наприкінці листа [15, 177].

Лист Павлюка, крім агітаційного, має ще одне досить важливе значення. Тут висувається і обгрунтовується ідея Запорожжя як козацького центру, поза всяким реєстром. Це свідчить про велику роль Запорожжя в 30-х рр. XVII ст. як озброєного центру українського народу. Агітаційне значення даного листа-прокламації полягало в тому, що в маси було кинуте гасло: об'єднання всього козацтва з центром на Запорожжі, визнання козацьких прав за випищиками та всіма, хто був на Запорожжі. Це означало, що реєстр втрачав своє значення і зникали ті вигоди, які він давав. Тому й не дивно, що лист Павлюка викликав різні настрої і різне ставлення реєстрових до його пропозицій [57, 52-56]. Козацька голота, тобто більшість реєстрових, була за ідеї Павлюка, частина старшини і заможного козацтва, котрі боялись втратити свої привілеї, – проти, а були такі із старшини, в тому числі і гетьман Томиленко, які вагалися: співчуваючи Павлюкові, вони водночас не хотіли і відверто виступити проти польського панства. Визначені Павлюком кривди від польських панів реєстровці відчували так само гостро, їх скарги до сейму і короля не задовольнялись, але старшина чекала ще якихось кроків з боку польського уряду. Вона чекала позитивної відповіді на нову інструкцію, відправлену з послами на червневий сейм до Варшави. Послів було обрано на вальній раді при комісарах, і тепер чекали на результати. Польський уряд був задоволений успішним проведенням комісії, про що писали комісари у своєму звіті, але на козацьке посольство король відповів листом до козаків, в якому тільки запевняв їх у своїй прихильності і просив коритись цьому порядку, який недавно встановили комісари, і проти такого порядку не виступати, як це було кілька разів. Очевидно, король ще не одержав відомостей про початок повстання, тому відповідь його досить лагідна, але водночас вона нічого реального не давала.

Таким чином, прохання реєстрових до польського уряду, їх посольства на обидва сейми 1637 р. зі скаргами на утиски і порушення їхніх прав польськими панами не були задоволені і викликали ще глибший розкол серед старшини. Значна частина її на чолі з Томиленком почала схилитися на бік Павлюка, за участь у повстанні. А Павлюк підігривав ці настрої своїми листами [46, 234; 63, 334].

Перший лист Павлюка, посланий через запорозьких посланців Корнія Кудрю і Івана Стефановича, обмірковувався 3 липня (н.ст.) на спеціально скликаній у Каневі раді. 6 липня 1637 р. білоцерківський підстароста у листі до Станіслава Любомирського писав: «Відповідь тим запорозьким послам була тільки така, що без волі короля і поради гетьмана коронного нічого робити не будемо. Після одержання відповіді через своїх послів, яких відправили, скличемо повну раду і що вирішить рада – повідомимо вас. Але за те, щоб іти на Запорожжя, велика частина війська та й сам гетьман Томиленко дуже схильний» [15, 173].

А тим часом повстання розгорталось. Той же білоцерківський підстароста пише про чутки, що на Запорожжі зібралось багато людей, але найбільше таких, котрі не мають ніякої зброї. Через таке нагромадження людей на Запорожжі почалась велика дорожнеча – «бочка муки по 10 кіп була, а тут день за днем то більше їх прибуває». Якщо до Білої Церкви дійшли відомості з такими подробицями, то про початок повстання вже знала вся Україна, яка тільки чекала на виступ запорожців [15, 173].

9 липня 1637 р. Павлюк посилає до реєстрових новий широкий лист-прокламацію, який був відповіддю на рішення реєстрових з ради. Павлюк висловлює здивування, що реєстрові вважають запорожців своїми ворогами. Разом з тим, він викладає тут свою соціальну програму, яка становить великий інтерес, оскільки вперше висловлено думку про вільне і окреме життя козацтва. «Найкраще було б, коли б прибули ви до нас з рештою клейнодів військових, як це було за наших предків. Коли королю і Речі Посполитій потрібна буде послуга Війська Запорозького проти якогось

ворога, всі ми одностайно вирушимо з наших місць на заклик короля і його послів; а коли не буде потреби у Війську Запорозькому, то хто захоче жити при військових клейнодах на Запорожжі, нехай собі вільно живе на здоров'я, а хто захоче доглядати своє майно, нехай доглядає і живе вільно». Далі в листі говориться, що даремно реєстрові називають випищиків зрадниками за те, що вони взяли армату. На волостях панує сила старшини, яка нікого не слухає. З них і ватаги організуються, і ходять у чужі землі морем і сушею. Через них король не має ласки до всього війська. «Ми не збираємось сварити монархів між собою, а хочемо спокою своїй батьківщині, бо нам так мила рідна наша земля», – йдеться у листі. Коли б реєстрові прибули на Запорожжя, то всі б разом подбали про свої інтереси. Далі Павлюк просить не давати кривдити вдів і сиріт заслужених козаків, а також родини випищиків. Нарешті, Павлюк просить відпустити затриманих не відомо для чого його послів Корнія Кудрю та Івана Стефановича [12, 411-412].

Саме в цей час у польських урядових колах почалась тривога з приводу підготовки Туреччини до війни. Вже 3 липня Конєцпольський пише до короля про небезпеку для Речі Посполитої, що потрібно виступити з кварцяним військом на південний кордон, а кварцяному війську не заплачено і його в поле вивести не можна, бо жовнір не має грошей, щоб викупити заставлене військове спорядження. Конєцпольський порозсилав листи до шляхти і козаків, щоб готувались виступити на захист Речі Посполитої. Нарешті, у серпні, незважаючи на хворобу, Конєцпольський виїхав в Україну у свою резиденцію м. Бар, об'єднав військові сили: свої, воєводи руського Станіслава Любомирського і воєводи брацлавського, польного гетьмана коронного Міколая Потоцького і розмістив їх на молдавському кордоні під Лучинцем біля Могилева на Поділлі. Чекав він також на козаків. Але на Наддніпрянщині становище ускладнилось, повстання поширювалось і старшина реєстрова, вірна Речі Посполитій, не могла мобілізуватися і виступити на допомогу Конєцпольському [63, 332].

Павлюк все активніше піднімав селянство на повстання. У липні за своєю печаткою він розсилає універсали по Україні, в яких закликає всіх, хто називає себе козаком, збиратися на Запорозжя, а також суворо наказує, щоб жоден уряд не поширював своєї влади на тих, хто зветься козаком, хоч і не є в реєстрі. Агітував також проти польських жовнірів, що стояли на Наддніпрянщині. Під впливом цієї агітації рух в Україні ширився, зростало співчуття до Павлюка серед реєстрових. Томиленко все більше схилявся на бік Павлюка, він, за свідченням С. Окольського, підозрювався у співчутті Павлюкові і навіть порозсилав листи до полковників, щоб військо було готове до виступу: «Збирав, – пише Окольський, – військо на війну, а війни не було. Значить, він готувався не проти Павлюка, а з Павлюком проти коронних панів; через те він так легко поступається йому старшинством і з ним разом проти коронних панів воює» [34, 11].

Але в цей час активно діяли і королівські комісари Адам Кисіль та Станіслав Потоцький, який після смерті Лукаша Жулкевського був переяславським старостою і постійно там перебував. За здогадом М. Костомарова, комісари, за методом Киселя, підкупили частину реєстрової старшини і направили її проти Томиленка та його групи [16, 444; 45, 294; 46, 222]. Ці зрадники у другій половині липня скликали на р. Росаві раду і скинули зі старшинства Томиленка, а на його місце обрали переяславського полковника Саву Кононовича, вірного слугу польських панів. Сава Кононович ще в 1636 р. не виступив зі своїм полком, а за ним й інші, через що зірвався похід реєстрових на Запорозжя, і цим самим було зупинено початок повстання в 1636 р. Про С. Кононовича досить високої думки був не тільки Кисіль, а й С. Конєцпольський, характеризує його у пізнішому листі до короля як чоловіка доброго, спокійного і рицарської вдачі [32, 404].

Разом з Томиленком замінено було й іншу старшину. Залишився тільки писар Онушкевич, який заправляв цією справою і був виконавцем планів Киселя. Недарма Павлюк ще в першому своєму листі-прокламації до реєстрових писав до Томиленка: «Чули ми, що в.м., пане гетьмане, хотів на

Запорожжя йти, але порадики ваші вас не пустили, а саме пан Онушкевич, такий мудрий писар. Був вже у війську такий мудрий писар Вовк, який військо водив на загибель і сам теж загинув. Так і цьому мудрому писареві буде; тільки на ніщо військо зводить» [57, 55]. Як видно, польський уряд через своїх комісарів підібрав на керівництво реєстровими вірних йому людей.

Та нова старшина реєстрових почувала себе дуже непевно. Опора її у війську була нечисленна, бо всіх підкупити не можна, а незадоволення розросталось, сили повстанців на Запорожжі дедалі збільшувались.

28 липня 1637 р. реєстрова старшина відправляє своїх послів Левка Івановича та Гаврила Кулешенка з листом до Конєцпольського, в якому вона відгороджує себе від повстання в Україні, що почалось з часу нападу Павлюка на Черкаси. Вони хотіли було самі йти на Запорожжя і покарати призвідників бунту, але були зупинені наказом короля залишатись на місці і слідкувати за ворогами святого хреста. Вони жахаються самої думки про порушення Куруківського договору (1625 р.) і Переяславської трансакції (1630 р.) і до зрадників не пристануть. Далі вони повідомляють, що Павлюк прислав їм свої накази збиратись і прибувати на Запорожжя, але вони його погрози залишають поза увагою. Для боротьби з повстанцями реєстрова старшина просить Конєцпольського розіслати універсали до старост і державців українських, щоб вони не пускали борошна на Запорожжя, стежити добре за підданими, бо інакше та «сваволя» поширюватиметься і незабаром, як є відомості, вона вийде з Запорожжя і візьметься до злого діла. Ось таку позицію зайняла нова реєстрова старшина щодо Павлюка, тобто й до повстання. Вона спільно з польськими панами бореться зі своїм народом, який хоче звільнитись від гніту шляхти [12, 413-414].

Така вірність нової реєстрової старшини була дуже вигідна польському урядові, особливо в цей час – час небезпеки турецької війни. Конєцпольському потрібні були козацькі сили для війни, а тому він просить короля затвердити нового старшого реєстрових, а реєстровим наказує

швидше впорядкувати внутрішні справи і йти до Бугу. Але всі плани польських панів були зруйновані повстанцями, і нова реєстрова старшина не змогла виконати покладених на неї обов'язків, бо на час, коли Конєцпольський писав цього листа, хвиля селянсько-козацького повстання знищила цих зрадників свого народу.

Дізнавшись про скинення Томиленка, Павлюк негайно вирушив в Україну, став табором біля Крилова, пославши перед собою на Переяслав найкращих своїх полковників – Карпа Скидана і Семена Биховця з великим, у кілька тисяч, повстанським загоном. По Україні розсилались універсали Павлюка із закликом до козаків і всього населення ловити зрадників-старшин, приставляти їх до армати, а самим збиратись і приєднуватись до його війська.

Скидан і Биховець з тисячним загоном швидко переправились через Дніпро, ввірвались до Переяслава і почали виловлювати там реєстрову старшину. Заарештували нового старшого Саву Кононовича, писаря Онушкевича та багато іншої новопоставленої старшини, закували їх і разом з майном відправили до Павлюка в Крилов. Там, на раді, на площі перед містом відбувся козацький суд над зрадниками і їх стратили: Кононовича і Онушкевича розстріляли, а решту стратили іншими способами. Але не всіх пощастило зловити. З реляції Конєцпольського королеві відомо, що «інші по лісах ховаються, рятуючи своє життя, і до мене їх тут кількадесят прибуло, припровадивши двох свавільників, які того Саву ловили і на морі минулого року були» [32, 457]. Окольський, конкретизуючи це, каже, що разом з іншими до Конєцпольського у Бар втік переяславський реєстровий козак Ілляш Караїмович, який доніс про успіхи Павлюка і видав Конєцпольському двох «свавільних» козаків – Смолягу й Ганджу [34, 33].

Ці полонені повстанці та Ілляш принесли не дуже приємні відомості Конєцпольському. Вони розказали йому про становище в Наддніпрянщині та про плани повстанців. «Вся чернь та інші свавільники, яких той лотр приймає в козацтво, натовпом до нього йде в Черкаси», – повідомляв Конєцпольський.

Полонені сповістили «про свавільні купи, наїзди на козацькі і шляхетські доми, про великий переполох в Україні і за Дніпром, про небезпеку панським дворам і містам, про те, що чимало втікає зі своїх маєтків, що на багато замків були наїзди, пограбування і треба сподіватись ще гіршого. Загрожують костьолам вогнем, а ксьондзам і монахам – шаблею. Думають об'єднатись з донськими козаками і татарами і піддатись під владу московського царя. Збираються також у похід на Туреччину, для чого вже приготували 50 човнів» [цит. за: 46, 262].

Одержавши такі відомості, Конєцпольський побачив, що справи в Україні для польських панів невеселі, потрібно виступити туди з військом, а його мало, йому не заплачено, а тут ще небезпека війни з Туреччиною, для чого він думав притягти козацькі сили. Всі плани його руйнувались. Але Конєцпольський, як досвідчений політик, не розгубився. З вересня він розсилає до старост, державців, підстарост і урядників універсал, в якому говорить про широкий розмах повстання і наказує, якщо бунтівники з реєстрових протягом двох тижнів не покаються, позбавити їх всіх вільностей, наданих реєстровим, не вважати козаками, заарештовувати і відправляти до нього. Якщо ж їх виловити не можна буде, «то мститься на їх жінках і дітях, руйнуйте їх доми, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, аніж множились зрадники короля і Речі Посполитої». Водночас він відправляє до Павлюка своїх посланців: козацького ротмістра Петра Коморовського, добре знайомого з українськими волостями та звичаями козацькими, та Сокола, ротмістра великопольської піхоти. Ці послы, маючи писаний лист Конєцпольського до козаків, повинні були втихомирити повстання і зтягти козаків на королівську службу, на очікувану турецьку війну. У листі наказувалось також Павлюкові відпустити захоплених ним старшин. Але переговори бажаного успіху не дали [32, 406].

Ще до повернення послів Конєцпольський усвідомлював з попереднього досвіду, що повстання так легко втихомирити не вдасться. «Мала надія, – писав він королеві, – щоб при такій сваволі можна щось добре зробити. Через

це, якщо та мішанина в гору піде, треба завчасу мати розпорядження в.к.м., що з тим робити, бо якщо будемо на це крізь пальці дивитись, то ця сваволя може набрати таких розмірів, що від неї можна буде чекати дуже шалених вчинків» [32, 406]. Про ці подвійні заходи Конєцпольського Павлюк був добре поінформований, а тому і сам, з одного боку, розвів широку дипломатію з Конєцпольським, а з другого, піднімав і організовував усе нові повстанські загони, впорядковував і зміцнював основний загін, що був при ньому.

20-21 вересня над Дніпром, за Криловим, відбулася рада повстанського війська, на якій були послы Конєцпольського. На раді зачитано лист Конєцпольського до козаків і дано через них писану відповідь, датовану 20 вересня, за підписом: іменем старшого і всього Запорозького Війська писаря військового Степана Домародського. Крім того, для докладнішого висвітлення справи написано ще досить широкого листа, адресованого Конєцпольському «в раді за Криловим над Дніпром, 21 вересня 1637» і підписано двома послами – козаками Василем Білоцерківцем і Стефаном Зосименком. Хоч ці листи написані у досить лояльному тоні, але по всіх пунктах звинувачень, висунутих Конєцпольським проти козаків, вони дали пояснення, що ні до чого їх не зобов'язували, та ще й висловили свої вимоги до польського уряду. В той же час у листах подається характеристика становища в Україні протягом весни і літа 1637 р. [12, 417-419; 32, 411-414].

До цього виступу козаків призвів тяжкий плач і стогін убогих людей, підданих короля, що мешкають в українських містах, через перебування там армати і часте вибирання великих стацій попередніми старшими запорозького війська. На це не раз скаржилося населення королеві та коронному гетьманові, а вони наказували кілька разів, щоб козаки виступили з Корсуня за арматою, але через погану дорогу цього зробити не змогли. Проте навесні запровадили армату до Черкас, що, через велику дорожнечу і неврожай, страшенно обтяжувало населення. Повернувшись з походу проти Кантемира, що зроблено було з відома і за розпорядженням короля і

коронного гетьмана, вони забрали армату з Черкас на звиклі місця, де не потребуватиме вона жодних стацій і подарунків. Закликали також і реєстрових прибути на Запорожжя, об'єднатися і жити як брат з братом. Але реєстрові не хотіли об'єднатись, і почали називати випищиків зрадниками і невірними слугами Речі Посполитої. Тоді нереєстрові виступили з Запорожжя і два тижні стояли під Криловим, ведучи переговори з реєстровими. «Але вони зібрались кількадесят чоловік на Росаві, скинули з уряду пана Томиленка, людину добру і заслужену, перед польським урядом як двоєдушного і зрадника. Понаставляли собі теж полковників, сотників і іншу старшину, не маючи вже жодних клейнодів, наданих королем Війську Запорозькому». Через це довелось виступити і покарати їх за такі вчинки. Далі просили польський уряд, не вважаючи це за сваволю, що вони ладні хоч зараз йти на службу Речі Посполитій, але не зможуть цього зробити, коли їм не дадуть коштів на обладнання армати, яка дуже обшарпана, а також король не пришле корогву, булаву і бубни, як то колись бувало перед походами. Нарешті, виступити негайно вони не можуть ще й тому, що більшість гармат залишили на Запорожжі, отже, нема з чим виступати. Що стосується звільнення з-під арешту Сави Кононовича, то цього ніяк зробити вже не можна. «Бог свідком, що коли б той наказ вашої милості поспів раніше, залишився б він живий, а тепер не можемо вже нічого зробити, бо вже його скарали. Через їх погрози і оббріхування трудно було військо стримати» [32, 413].

Як бачимо з цих листів, Павлюк хотів, щоб зроблений ним переворот був санкціонований польським урядом і намагався надіслати війську корогви, булаву і бубни, тобто офіційно визнати новий порядок козацький. Інакше кажучи, це означало б, що польський уряд визнає козаками всіх селян-втікачів, які зібралися біля Павлюка і кількість яких все зростала, що Куруківський договір ліквідувався, що права старост і шляхти в Україні підривались, бо вони втрачали свою владу над кожним, хто назвався козаком, а значить, і над його майном і землею. Кожен селянин, який назвав себе

козаком, тим самим ставав вільним, звільнявся від феодалної залежності, а це міг зробити будь-хто. М.Грушевський висловлює думку, що Павлюк сподівався на важкі обставини польського уряду і що той, щоб одержати воєнну допомогу від козаків, погодиться з їхнім порядком і затвердить цей порядок надсиланням військових знаків. Цілковитої надії на це Павлюк не покладав. З попереднього досвіду він знав, що польські пани ніколи не погодяться мирним шляхом позбутися своєї влади в Україні. Прийняти вимоги Павлюка і узаконити їх – це означало прийняти програму Павлюка, яка зводилась до ліквідації влади польських панів над українським народом. Через це, як видно з джерел, Павлюк одночасно з дипломатичною перепискою, яка потрібна була йому для дезорієнтації польського уряду та для агітації (будь-яке листування таємницею не було і ставало відомим у масах від тих же посланців та з польських кіл), продовжує піднімати маси й організовує сили для збройного знищення шляхетського гніту в Україні [46, 257].

Окольський у своєму щоденнику відзначив, що гордий Павлюк відправив послів до Конєцпольського, але «тих злих замислів залишити не хотів» [34, 87]. І справді, зразу ж після відправлення послів до Конєцпольського він поставив своїх полковників, яким наказав набирати на волостях якомога більше війська, а неприхильних до цього реєстрових нищити. Селянство, випищики і непослушні реєстрові дуже швидко почали утворювати загони, і на шляхетські будинки, міста, замки – маєтності князя Єремії Вишневецького та інших українських панів наїжджали, бунтували підданих проти власних панів, забороняли слухатися урядів, а тим селянам, які колись були козаками, наказували знову вступати в їх ряди, погрозою вимагаючи від їхніх панів, щоб не перешкоджали їм у цьому.

Значну роль в організації повстання відіграв Карпо Скидан, надзвичайно енергійний агітатор і організатор повстанських загонів. Скидан на раді під Криловим, коли Павлюка обрали гетьманом, одержав звання чигиринського полковника, але Павлюк зробив його першим своїм

помічником. На Скидана було покладено організацію військових сил на Правобережній і Лівобережній Україні, піднімати все ширші маси на боротьбу з польськими панами і дбати про зміцнення основного загону, поповнюючи його, головним чином, людьми, котрі вже були колись у козаках, тобто випищиками, яких в Україні було кілька десятків тисяч, але які сиділи у селах і містах і перебували під шляхетською чи старостинською юрисдикцією, відбуваючи різні повинності. Скидан їздив по Україні, розсилав за своїм підписом універсали, закликаючи все українське населення на боротьбу з польськими панами. Очевидно, задля агітації Скидан пише, що польське військо вже йде в Україну і за Дніпро, хоча воно вирушило пізніше. Основний момент його універсалів – заклик до усього українського народу, хто тримається грецької віри, виступити проти своїх ворогів – польських панів. А це означає, що повстання мало характер боротьби українського народу проти польської шляхти.

Про збирання сил і розправу Скидана з панами на Лівобережжі писав пізніше Конєцпольський до короля: «Скидан якийсь, з кількома сотнями, ходить за Дніпром не тільки в добрах вашої королівської милості, але й шляхетських, а саме князя Єремії Вишневецького, і хто тільки може зброю носити і виявив бажання, до реєстру козацького вписував, а над людьми шляхетського стану поробив великі насильства, жорстокості та убивства» [32, 431]. Скидан діяв силою і зброї, і своїх листів, які він розсилав персонально до польських і українських магнатів, наприклад, до Адама Киселя, підкоморія чернігівського.

По Наддніпрянщині роз'їжджали повстанські загони, захоплювали міста, скидали панів з їх урядів, відбирали зброю, наказували шляхті давати загонам одяг, шаблі, порох, свинець та коней. З'явилися керівники селянських загонів: у маєтностях Киселя – Мурко й Носка, у маєтностях старости остерського – Коростель і Пиріг. Ці пани, за свідченням Окольського, «хоч багаті і завбачливі, для врятування життя з маєтностей своїх мусили глухими дорогами тікати». Втікали й інші пани, особливо з

Вишневецьчини, бо «краще ликове життя, ніж шовкова смерть, а в такого хлопства і смерті шовкової не матимеш...» – пише той же Окольський [34, 16].

Листопад і грудень 1637 р. були часом найширшого розмаху повстання. Селянство піднімається по всьому Лівобережжю та південно-східній частині Правобережжя, саме там, де найбільше мешкало покозаченого селянства, для котрого панський гніт був ще новим, і селянські маси надзвичайно гостро реагували на його запровадження. Про розмах повстання свідчать реляції польного коронного гетьмана М. Потоцького, великого коронного гетьмана С. Конєцпольського та польських урядовців (підстарост) на місцях. М. Потоцький доносив Конєцпольському, що «сваволенство не припиняється, особливо на Задніпров'ї, де все до останку покозачилось. Міста княжі Ромни і всі інші без винятку дають великі купи свавільників, і мій Ніжин теж пристав до них» [32, 458]. Про те, як це сталося в Ніжині, відомо з інших реляцій: «З Ніжина прибіг слуга польного гетьмана, який повідомив, що випищики, які там у замку служили, прийшли до замку, віддали корогви і відмовившись служити, пристали до інших свавільників. До них сила хлопства приєднується». Переляканий підстароста ніжинський втік, так само підстароста корсунський «втік з Корсуня й вже туди їхати не хоче» [32, 445]. Визначними організаторами повстання на Лівобережжю були також сотник Кизим та полковник Острянин.

Кизим виступив на Лівобережжю, став у Переяславі з великим загоном повстанців і зібрав біля себе значні сили. Полковник Острянин з Полтави також об'єднав козаків навколо себе.

Отже, повстання охопило все Лівобережжю – від Києва до Полтави, Гадяча, Ромен, а також Чернігівщину. Владу польських панів майже всюди знищено, а шляхта й урядовці або повтікали, або зачинились у міцніших замках (Переяслав) і чекали свого визволення військами коронними. Повстання охопило й Правобережжю. С. Конєцпольський писав коронному підканцлерові Петру Гембицькому: «Що мені пише мій переяславський

підстароста, посилаю в.м. З того добре зрозумієш, що то за хлопський бунт, коли навіть у моїх власних державах, де вони нічого на світі не знають, ані жодних податків мені не дають, жодних повинностей не відбувають, а до такої сваволі пристали» [32, 456].

Рік був тяжкий – через неврожай населення голодувало, потрібно було зберегти всі запаси збіжжя, щоб якось прогодуватись і мати насіння, а тут польські пани і жовніри витягують останнє. Чутки про виступ коронних військ в Україну примусили населення вимолочувати і ховати по лісах і полях, у ямах збіжжя. С. Конєцпольський писав до короля, що «все збіжжя, затримане за кілька років, повимолочували, всюди по лісах, полях і ямах поховали, яким могло б королівське військо прохарчуватись в цей голодний рік».

РОЗДІЛ 2. БИТВА ПІД КУМЕЙКАМИ І ЗАВЕРШЕННЯ ПОВСТАННЯ 1637 Р.

2.1. Похід коронного війська під керівництвом Миколая Потоцького на Правобережжя

З листування між коронним гетьманом Конєцпольським та королем видно, з якими великими труднощами зіткнувся уряд панської Польщі на той час: небезпека війни з Туреччиною, відсутність грошей для утримання жовнірів, котрі стояли з Конєцпольським під Лучинцем, на польсько-турецькому кордоні, та народне повстання в Україні. Проте ще в жовтні Конєцпольський думав, що повстання охопило тільки козаків, що йдеться лише про заміну козацької верхівки, а лист до нього Павлюка вважав за найкращий доказ обмеженості руху і можливість його втихомирення невеликими поліційними заходами [46, 236]. Про це можна думати, спираючись на листування Конєцпольського з королем, а дійсність показала, як глибоко помилявся коронний гетьман в оцінці повстання в Україні.

У листі до короля, від 1 жовтня 1637 р. зі своєї резиденції на Поділлі (м. Бар), Конєцпольський пише лише про «козацьке сваволенство». Відповідь Павлюка на посольство і лист Конєцпольського останній надсилає до короля і пояснює негативну відповідь лише небажанням козаків йти на турецьку війну. «Яку відповідь від них одержали, з того самого їх листа, який посилаю в.к.м., зволиш зрозуміти. Упертість того хлопства і неохота до услуги своєї. Вимовляються корогвами і бубнами, тоді як треба боронити державу, що повинні робити кожної години, бо коли б за кожним нападом ворога стали чекати корогви в.к.м., ніколи б його не бачили». В даний момент Конєцпольський боїться морського походу козаків і «сваволенство» їх розглядає як бажання скупчитись на Запорозжжі й піти на море. Після розправи над Кононовичем і погрому реєстрової верхівки та шляхти, пише Конєцпольський, козаки пішли з гарматами на Запорозжжя. «Коли в такій

кількості йдуть на Запорозжя, то добре буде, якщо багато човнів не піде на море і не принесе нам турецької війни, яка вже частково є» [32, 419-420].

На думку Конєцпольського, найважливіше завдання щодо козаків – затримати їх у послуху протягом зими. Поки там військо буде розлючене взимку, «бо в тім краю є великий неврожай», треба негайно послати королівські універсали, щоб козаки повернулись до своїх домівок. «А з весни їм той мундштук на Кодаку до рота вкласти, який, запевняю, буде добре озброєний і осаджений. Але якщо війська не буде або його така кількість залишиться, що тієї великої сваволі стримати не зможе, то вже важко про те думати і неслухно і непристойно буде на посміховисько хлопству сили Речі Посполитої давати, а зимові квартири війську довелось би призначити в глибинній Польщі, бо неможлива річ, щоб ті краї, в яких не знаємо, як перезимувати через голод наших підданих, могли вигодувати жовнірів». Нарешті, Конєцпольський у цьому листі просить короля подбати про найшвидше скликання сейму для розв'язання низки важливих питань, «бо звідки платня жовнірові, як не з сейму? Хто подумає про безпеку кордонів держави тоді, як турецькі війська і по той, і по цей бік Дунаю на зимових квартирах стояти будуть, звідти втихомиріння свавілля козацького». Це були найважливіші справи, які мав обміркувати сейм. На все це потрібні були гроші, потрібна ухвала сейму про збирання податку. Звідси і розгубленість С. Конєцпольського перед труднощами, які постали тоді перед урядом панської Польщі і найголовніші з яких він перелічив.

Проти «козацького своєвілля», як назвав повстання Конєцпольський, він радить вжити універсалів королівських, щоб повернути козаків на волость і протягнути якое до весни, поки відбудують Кодак. Військо залишити на зиму не можна, бо в Україні голод, а, крім того, й самого війська мало, через те можна стати лише посміховиськом для козаків [32, 420].

Але проминув жовтень. Відносини з Туреччиною покращились, небезпека війни відсувалась, бо справа обмежувалась лише внутрішньою боротьбою васалів Туреччини. Проте не приніс цей місяць спокою в Україні.

Повстання не обмежилось «козацьким свавіллям», воно охопило великі маси селянства як на Лівобережжі, так і на Правобережжі. Скидан розсилав свої універсали, піднімав українське населення проти польського панства [46, 263]. На підставі повідомлень з Наддніпрянщини Конєцпольський, котрий все ще хворів і сидів у Барі, 28 жовтня (н.ст.) 1637 р. знову звертається до короля з листом, в якому висуває ряд пропозицій для боротьби з повстанням.

«Козацька сваволя, – пише він, – досі ще не припинилась. Для припинення її бачу такі найбільш ґрунтовні способи: по-перше, щоб у самому їх кублі було розложене на зиму військо; й друге, щоб королівські універсали послані були до цього хлопства, з суворим наказом негайно із Запорожжя до домів повертатись, а інші універсали розіслати до панів старост і намісників їх, щоб над всіма тими, хто не послухається розпорядження короля, негайно на достатках та маєтностях їх чинили екекуції. Ще не всі так заражені, щоб не послухатись в.к.м. Багато є між ними добрих, вірних і зичливих жовнірів в.к.м., але й ці, раді не раді, мусять до тих свавільних куп приставати. Коли б бачили силу війська в.к.м., яке б їх за спину підтримувало, то вони б відчували свою повинність і повагу до короля, самі між собою своєю волю б загасили та повернулись із Запорожжя. Навесні обов'язково буде морський похід і викличе непорозуміння з турками. Якщо в.к.м. думає вгамування того хлопства відкласти на дальший час, тоді я підкорюсь розпорядженню в.к.м., але звертаю увагу в.к.м., що коли ми в той край нестримної сваволі, що все розширюється, невелику частину війська пошлемо, і будемо чекати трагічного кінця, то станемо за посміховисько не тільки тому хлопству, але й сусідам нашим, які всіма нашими справами дуже цікавляться» [32, 426].

З цього листа Конєцпольського видно, що він зрозумів небезпеку козацького повстання для Речі Посполитої і боявся, що невеликі сили, які він міг послати, з повстанням козаків не справляться, військо буде розгромлене і Річ Посполита стане посміховиськом не тільки в очах козаків, а й сусідів.

Але поки Конєцпольський будував різні плани, то скарги пошарпаної повстанням шляхти дійшли вже і до короля, не одне прохання про допомогу й захист одержав і сам С. Конєцпольський. Шляхта благала прислати на Подніпров'я військо, за спину якого вона могла б схватись. «Нарешті 2 листопада, – пише Окольський, – було одержано наказ короля коронним військом виступити на Україну для придушення повстання та шаленства селянського» [34, 16]. В Україні ж призначено було зимові квартири коронному війську. Хоч жовніри, яким не було заплачено, і не хотіли зимою йти так далеко, проте військова дисципліна примусила їх розділитись на полки і 7 листопада виступити від Дністра до Дніпра. Оскільки коронний гетьман С. Конєцпольський хворів, командування усім військом було покладено на польного гетьмана Миколая Потоцького [46, 262].

Військо ставилося до нового походу не дуже прихильно. Жовніри, виходячи з обозу, заявили польному гетьманові, що далі служити не будуть, що є сеймова ухвала про розпуск їх з табору з 1 грудня. «Взагалі, – пише Окольський, – 2 грудня мусить трапитись щось важливе, неприємне для гетьманів, шкідливе і небезпечне для Речі Посполитої» [34, 17]. З такими настроями різними шляхами вирушило 7 листопада (н.ст.) коронне військо до Білої Церкви, призначеної збірним пунктом. Але ще й тепер не дуже покладаючись на військо, яке неохоче збиралось у похід, Конєцпольський з Потоцьким сподівалися припинити повстання шляхом умовляння та погроз, розколу повстанських сил. Майже напередодні виступу коронних військ, 5 листопада (н.ст.), Конєцпольський пише відповідь на давно надісланий йому Павлюком лист. Лист коронного гетьмана містить відповіді на всі пункти, висунуті Павлюком, і подає офіційну, урядову точку зору на вчинки і вимоги повсталіх козаків.

Заміну старшини реєстрової і захоплення армати під мотивом захисту підданих від утисків Конєцпольський визнає за незаконні дії, бо козаки не мають, мовляв, права жаліти королівських підданих. «Милосердя велике чините над підданими й.к.м. із співчуття, привласнюєте собі обов'язок, який

має у своїх руках тільки король, покликаний до цього Богом. Через те милосердя, через той жаль ваш сердечний відчиняєте ворота для своєволі, права Божі, права королівські, права Речі Посполитої мішаєте». Далі він не згоден з Павлюком, що армата і старшина повинні перебувати на Запорозжжі, бо це суперечить Куруківській комісії, «або ви її знову почитайте, – каже він, – або, якщо її розуміти не хочете, я її вам буду читати і тлумачити. На Запорозжжі має бути звичайна сторожа для стеження за татарами і доглядання переправ. Старшина має бути при полках і сотнях, які мешкають у королівських містах і волостях. Там же має бути армата, уряд і вся влада над військом» [32, 427-429].

«Знаки, бубни і послы – це річ для короля не важка, але вимагати їх підданим від свого пана не пристойно і навіть шкідливо. Не вимагали попередники ваші, як Дорошенко, Грицько Чорний та інші жодних знаків, жодних послів, жодних бубнів, але як тільки відкрилось поле для послуг королю, вони вважали за свій обов'язок виступити проти ворога, щасливо його громили і заробляли славу та ласку королівську». Конєцпольський попереджує козаків, що коли вони не будуть дотримуватись встановленого порядку і бунтувати, то польський уряд надалі крізь пальці не дивитиметься на це і терпіти не буде. «Якщо цієї сваволі не залишите, владі королівській не підкоритесь і не будете жити по Куруківських постановах, будьте певні, що вся Річ Посполита заходиться для того, щоб не тільки припинити ваші своєвільства, але й ім'я козацьке знищити». Нарешті він ще раз вмовляє їх не йти шляхом «бунту», а підкоритись тому старшому, якого призначить король, віддати йому армату, попалити човни і в такій спосіб заслужити королівську ласку і зберегти свої вільності, майно та життя [32, 428].

Очевидно, що ці листи коронного гетьмана нічого нового не вносили. Основна вимога, навколо якої плете гетьман всі свої хитромудрі риторичні і дидактичні вправи, зводиться до одного: дотримуватись Куруківських пактів без жодних змін. Як зразок – «добрі жовніри», з яких треба брати приклад, він називає Дорошенка, Грицька Чорного та ін. – тобто тих, котрі вірою і

правдою служили польським панам, за що й одержували по заслугах. Один лише Дорошенко помер своєю смертю у поході кримському, а решта скарані були гнівом народним: убивство повстанцями Грицька Чорного (1630 р.), Кулаги (1632 р.), Сави Кононовича (1637 р.). Коронний гетьман вимагав занадто багато від козаків і, цілком зрозуміло, що козаки не могли добровільно повернутись до становища, запровадженого Куруківською комісією. Це означало, що козаків мало бути 6 тисяч, та й то записані в реєстрі за рекомендацією старост та підстарост. Недавно комісари зробили перевірку списків реєстрових, набір був повний. Випищики повинні повертатись до своїх панів, під юрисдикцію старост, підстарост і шляхти, а про селянство, яке не служило зовсім козацької служби, вже й говорити не доводилось, – воно, як і раніше, мусило підставляти свою шию під панське ярмо.

Скидан і Павлюк не могли прийняти такі вимоги, оскільки їх військо складалось з випищиків, до них з усіх боків йшов народ, котрий вони піднімали своїми універсалами на боротьбу проти польських панів, проти соціального та національного гніту [31, 22]. І вони цих вимог не прийняли. Справу могла розв'язати тільки збройна боротьба, і до неї все активніше готувались обидві сторони: українське козацтво та селянство, очолювані Павлюком, Скиданом та ін., і польські пани через своїх представників – коронного і польного гетьманів [31, 21-22].

Довідавшись про збори коронних військ в Україну, Скидан енергійніше почав скликати козаків і селян до основного свого загону. 24 жовтня (4 листопада н.ст.) він розсилає універсал, звернений до отаманів і козаків та всієї черні Задніпров'я, в якому повідомляє, що вже жовніри збираються в Україну. А тому «владою мого старшинства і іменем військовим наказую, щоб ви не були безпечними, а запасшись кіньми, припасами і зброєю, готові були, як тільки виникне потреба, мужньо виступити проти ворога віри нашої грецької. А вам, пани отамани, наказуємо під ласкою і карою військовою, взявши з собою по кілька товаришів, прибути на раду, призначену у Мошнах,

на наступну неділю, тобто 29 жовтня. Там, зібравшись у раді, будемо радити, аби з доброю славою і користю для нас все було, а вас Богові поручаємо. Дано в Чигирині, місяця жовтня 24, року 1637. Роман Попович, писар полковий, рукою власною» [цит. за: 12, 421; 46, 260].

З цього універсалу видно, що Скидан закликав народні маси озброюватись і чекати моменту, коли їх буде покликано виступити проти своїх ворогів – польських панів. На раду у Мошни він скликав лише отаманів та представників козацтва. Тон універсалу ще не бойовий, але він, як і попередні, означав, що в Україні влада польських панів не визнається, що з панамі можна розправлятися, забирати в них коні, харчі, зброю і готуватися до відсічі коронним військам. На місцях утворювались повстанські загони з випищиків та селян, шляхта втікала. Щодо реєстрових, то два полки – Чигиринський на Правобережжі і Переяславський на Лівобережжі – перейшли до Скидана, а решта ще вагалась, особливо почувши про наближення польського війська до Білої Церкви.

На чолі польських військ поставлено було польного гетьмана Миколая Потоцького, який після кількох нарад з хворим Конєцпольським у Барі [29, 268], 23 листопада (н. ст.), маючи в себе переяславського реєстрового козака, зрадника українського народу Ілляша Караїмовича з товаришами, виїхав з Летичева і 26 листопада (н.ст.) прибув до Білилівки [47, 147]. Цього ж дня з Білилівки М.Потоцький звертається до реєстрових з універсалом, в якому повідомляє, що він виступив з військом, щоб приборкати козацьке своєвілля і примусити козаків слухатися короля, а також покарати тих, хто буде опиратись. Наказував реєстровим відшукувати між собою тих, котрі присягу зламали і «невинну кров старшин своїх розливали», щоб покарати їх. «Знайте, що в противному разі маєтки ваші, жінок, дітей, достатки і життя остра шабля військ королівських знищить». Далі наказується реєстровим зібратись при коронному війську, де буде призначено їм старшого, який збереже вірність королеві; наказується також не мати нічого спільного з

нереєстровими, а якщо нереєстрові є серед тих, то щоб старости і намісники їх заарештовували, а реєстрові в цьому допомагали [12, 425-426].

Цей універсал М.Потоцького – фактичне проголошення польськими панами війни проти всіх тих, хто не був у реєстрі, тобто всьому українському народові, а також початок кривавого терору. Цілком зрозуміло, що універсал мав налякати заможних реєстровців, особливо на Правобережжі, де передбачався перший удар польських військ.

Виконуючи намічений раніше план, польний гетьман М.Потоцький 2 грудня (н.ст.) прибув до Білої Церкви. Біла Церква була центром реєстрового полку, тут жили реєстрова старшина і чимало рядових реєстровців. М.Потоцький, під'їжджаючи до міста, сподівався зустріти тут збройний опір з боку козаків, а тому, як оповідає Окольський, напередодні він послав туди корогву війська з артилерією, яка без опору зайняла місто. Не чекаючи приходу польного гетьмана, частина білоцерківських козаків і міщан приєдналася до повстанців і пішла до Черкас, а в місті залишилось лише 200 реєстровців на чолі з 8 старшинами, в тому числі полковники – попередній і новий, Яциненко й Клиша, які наступного дня виїхали в поле назустріч польному гетьманові, шанобливо його зустріли і віддали себе на його милість та в його розпорядження [34, 34]. М.Потоцький дуже зрадів такому успіху, подякував реєстровим за вірність і пообіцяв дати їм охоронні універсали на майно та звільнити від жовнірських постойів і поборів. Про зустріч з білоцерківською реєстровою старшиною та свою тактику щодо реєстрових розповідав Потоцький у листі до Конєцпольського від 5 грудня 1637 р. Він зустрів їх докорами за те, що вони не дотримали присяги королеві, дозволили «гультайству» забрати армату і, маючи змогу, не відібрали її назад. Козаки виправдовувались, і тоді Потоцький люб'язно їх прийняв, а вони йому обіцяли ще й інших до себе перетягнути. Ласкавість він виявив для того, «щоб на цю приману і інших птахів привабити, звідки мені потім легко буде вибрати кукіль» [34, 34].

Перелякалась і корсунська реєстрова старшина. Дізнавшись, що польний гетьман уже в Білій Церкві, вона через старосту корсунського повідомила гетьмана, що «ми приставати до своєвільних не хочемо і громадитись з ними не будемо, голота прагне до своєволі, але ми, реєстрові, пам'ятаємо свою присягу, аби тільки швидко гетьман наступав, щоб часом якось навалою чи бунтом стороннім наші наміри не були зруйновані». «Думка ця, – каже Окольський, – цілком справедлива і ґрунтовна, треба було швидко наступати, щоб не дати їм зібратися і не залишати за собою ворога» [34, 42-43].

Потребу негайно виступити і швидким маршем заволодіти всією Правобережною Україною ще до приходу Павлюка із Запорожжя, тобто до того, поки повстанці зберуть свої загони і організують гідну зустріч польському війську, добре розуміли і С. Конєцпольський, і М.Потоцький, а також інші керівники польських сил. Але почався бунт, так звана конфедерація в коронному війську, яка майже на два тижні затримала виступ М.Потоцького з Білої Церкви. Польське коронне військо, тобто найняті жовніри, одержувало платню з коронного скарбу, по чвертях (кварталах). На його утримання збирався спеціальний податок – кварта (1/4 частина з королівських маєтностей), але податок цей надходив нерегулярно, скарбниця майже завжди була порожньою, а жовнірам ніколи вчасно не платили. Бунти жовнірів увійшли в систему і набули певних форм. Жовнірські корогви утворювали коло (рада з представників усіх корогв), агітували, розсилали своєрідні прокламації. Пани страшенно боялись цих жовнірських бунтів, бо корогви тоді починали бешкетувати, грабувати шляхетські маєтки, ширили велику деморалізацію серед різних видів збройних сил польського панства.

Кількість коронного війська не завжди була однаковою, це залежало щоразу від сеймових ухвал. Сейм ухвалював певний податок, а також термін служби [46, 279]. Частина жовнірів, що становила половину коронного війська, мала бути звільнена зі служби 1 грудня 1637 р., але Конєцпольський поспішив все військо, яке було під Лучинцем, відправити в Україну для придушення повстання. Оскільки жовніри не одержали належної їм платні за

останню чверть, а половина їх взагалі чекала звільнення через місяць, незадоволення серед них наростало ще до початку походу. Вони не хотіли йти зимою в далекий похід, їх не тягнуло на зимові лежі, призначені на Подніпров'ї [46, 260]. «Незважаючи на свідомість обов'язку, мужність і відданість батьківщині, – писав Окольський, – жовніри дивились на новий похід не дуже прихильним оком. Одні, навчені досвідом у походах на Куруківщину, Медвежі Лози та в неодноразових боях під Переяславом, пригадували, що війна з тими козаками не така легка, коротка і безпечна» [34, 42-43]. З усіх цих причин жовніри ще в таборі під Лучинцем заявили гетьманові, що далі 1 грудня служити не будуть. Дорогою до Білої Церкви, у Паволочі, до польного гетьмана прибув представник корогви Голецький і від імені всієї корогви заявив, що вони далі, як до цієї чверті, тобто до 1 грудня, не служать.

Можливість бунту коронного війська передбачав Станіслав Конєцпольський і вбачав у цьому велику небезпеку для Речі Посполитої. Адже польські пани могли втратити цілу Україну, мільйони через якісь десятки тисяч злотих. У листі до короля від 21 листопада (н.ст.) 1637 р. С. Конєцпольський змальовує небезпеку від селянсько-козацького повстання в Україні і ще раз вказує на потребу не розпускати частини війська 1 грудня, а найняти ще на чверть, особливо «якщо хлопство у своєму опорі стало і взялося за зброю». Затримання на службі цієї частини ще на чверть заспокоїть і інших, ліквідує привід до бунту, а тим часом можна було б знайти способи заплатити, «та й хлопська сваволя...задушилася б» [32, 432].

У такому ж дусі писав М.Потоцький до С. Конєцпольського 26 листопада (н.ст.) 1637 р., після прибуття з Летичева до війська. «Не так же хлопство і їх упертість турбує, як військо», – вказував він. Причина хвилювання – незаплачені гроші та прийдешнє звільнення частини жовнірів зі служби, особливо останнє, і заспокоїти їх «хіба авторитет і любов до вождя може» [32, 434].

29 листопада (н.ст.) Конєцпольський знову звертається до короля у справі затримання війська на службі. Зважаючи на тяжке становище Речі Посполитої, «вірю, – пише він, – що в.к.м. відповісти на те важко, на що і я жовнірам слова дати не хочу. Треба зважити і на тяжке становище жовнірів і не дивуватись, що серед них виникло таке нарікання, бо коли жовнір захоче продати того коня, який йому стане непотрібний, то хто його в нього купить, а якщо купить, то ледве за половину грошей; тримати його через зиму бідному чоловікові в такий дорогий і голодний рік, мабуть, сам би звів». Конєцпольський просить короля, щоб він порадився з панами сенаторами у цій справі і якнайшвидше повідомив. А коли б для Речі Посполитої виплата цієї чверті була важкою, то Конєцпольський радить витратити на цю справу річну платню реєстрових, «бо взаправду не знаю, щоб гідні вони її були, коли і на море ходили, і на службу в.к.м. прибути не хотіли, старших своїх жорстоко вбивали і тепер всі комісії, всі порядки, встановлені від Речі Посполитої, нищать і самі є причиною затримання того поповнення» [32, 437].

Але поки гетьмани листувались між собою і королем, настав грудень і сталося те, чого найбільше боялись гетьмани. Почалася військова конфедерація, яка викликала розпач у польного гетьмана М.Потоцького. Саме 2 грудня, після приїзду до Білої Церкви, він хотів негайно напасти на повстанців, «доки ще хлопи не зберуться і до кінця не зміцняться», – пише анонімний кореспондент «з України». Але того ж дня прибули до нього послы від деяких корогв і запитали, «як мають йти далі, коли вже чверть в листопаді вийшла, і чи є розпорядження від короля і Речі Посполитої про нову чверть, і якщо їх залишають на службі, то щоб обов'язково всім заплатили». Потоцький відповів їм, що треба бути терплячими, почекати три тижні, поки надійде відповідь від короля і йти проти «своєволі козацької». Але, очевидно, жовніри цією відповіддю Потоцького не задовольнились і на 4 грудня скликали у Фастові генеральне коло, ухвалили відмовитись від

походу, оголосити конфедерацію і, повернувшись до Польщі, захопити королівські маєтки й домагатись заслуженої платні [46, 265].

5 грудня Потоцький вислав до Фастова двох ротмістрів – Мочарського і Коморовського – з дорученням вмовити жовнірів, щоб вони йшли проти повстанців і потерпіли ще три тижні. Послам пощастило вмовити жовнірів, вони погодились почекати, але для остаточного вирішення справи ухвалили скликати 9 грудня у Рокитній нове, повніше коло, бо у Фастові багато корогв не були представлені. Кореспондент з Білої Церкви писав, що деякі корогви направилися вже на Польщу і перебували аж у Коростишеві, у 18 милях на захід від Білої Церкви, чекаючи тільки своїх послів з Фастівського кола [34, 31].

Проте конфедерація ще затрималась, посли Потоцького повернулись і доповіли йому про становище та рішення Фастівського кола. Окольський оповідає, що це рішення дуже стурбувало Потоцького, але він одразу ж повеселішав, одержавши того ж дня листа від коронного гетьмана з дуже приємними новинами. Коронний гетьман повідомляв, що король пропонує війську подальшу службу з 1 грудня і наказує скласти списки корогв та що до Бара прибула платня всьому війську за одну чверть, яку треба одержати, і за другу чверть швидко прибуде. Це повідомлення Окольського є його вигадкою, бо не підтверджується ані листуванням гетьманів, ані іншою тогочасною кореспонденцією [34, 33]. 5 грудня, але вже після одержання відомостей з Фастова, Потоцький пише Конєцпольському дуже сумного і розпачливого листа, в якому, з одного боку, описує смути в коронному війську, а з іншого – все більше поширення селянсько-козацького повстання, за його термінологією, «холопського бунту». У цьому листі він детально розповідає про скарги жовнірів на шляхту, на свої кривди і дуже сумнівається, чи пощастить йому на Рокитнянському колі. Нарешті, він просить розпорядження, що йому робити на випадок, якщо він залишиться тільки з кількома вірними корогвами та німецькою піхотою [32, 443-444].

Одержавши такого листа від польного гетьмана, С. Конєцпольський 9 грудня знову надсилає до короля листа, в якому нарікає на короля, що той, незважаючи на неодноразові прохання, не вислав грошей хоч за одну чверть і не надіслав свого розпорядження, через що й почався бунт коронного війська. З листа гетьмана польного, якого надсилав королеві Конєцпольський, «бачити можна, що вже одне визнання служби заспокоїти їх могло, про що давно очікую декларації від в.к.м. Не бачивши її так довго, не дуже дивуюсь, бо є про що і в.к.м. й сенатові поміркувати. Однак, що вигідніше було б Речі Посполитій: чи ту чверть трьом тисячам війська заплатити, чи той проклятий бунт терпіти, а через це дозволити йти вгору тій бридкій сваволі козацькій» [32, 446].

З цих гетьманських листів зрозуміло, що король жодних грошей до Бара не надіслав, служби подальшої жовнірам не пропонував і це була тільки чутка, випущена з Білої Церкви від М. Потоцького чи близьких до нього ротмістрів, щоб хоч трохи заспокоїти військо.

Настрій у шляхти був невеселий. Анонімний кореспондент «з України» 4 грудня писав, що замість допомоги їм, місцевим панам, від війська тільки руйнація. Під цей неврожайний рік маєтності як шляхетські, так і королівські добра зруйнують, «а козаків панами залишають». Повідомляючи про наступне коло при Рокитній, цей же кореспондент писав, що на нього і «пан гетьман з кількома десятками кінних в середу примчить, бо знати, що доведеться вертатися з Білої Церкви, якщо Господь Бог своїм великим чудом цього інакше не оберне». Як бачимо, серед панства, яке позбігалось до війська в Білу Церкву та інші пункти його стоянки, була думка, що польному гетьманові доведеться втікати з Білої Церкви ні з чим, якщо не станеться диво і не втихомириться військо. На Рокитнянському колі була досягнута домовленість про те, що жовніри залишаться на службі ще протягом трьох тижнів [34, 30].

Друге коло військове призначене було на 9 грудня у Рокитній. Цього дня з хвилюванням чекало панство, а особливо Потоцький, який, крім усього,

боявся ще й компрометації і провалу своєї службової кар'єри і боляче переживав, що цей бунт коронного війська вибухнув саме у Білій Церкві і Рокитній під час його першої самостійної воєнної експедиції. Незважаючи на гострий приступ подагри, Потоцький 8 грудня особисто виїхав у Рокитну. З ним прибули Самуїл Лащ, писар польний коронний, полковник Станіслав Потоцький, підкоморій чернігівський Адам Кисіль та багато інших авторитетних у війську панів. Потоцький зумів, як видно з його листа до Конєцпольського, значну частину ротмістрів і поручиків схилити на свій бік, а тому повної одностайності у колі бути не могло [46, 266-267].

Потоцький виступив з промовою на колі, обіцяв незабаром виплату всієї платні, але треба її заслужити, розгромивши селянське повстання. В результаті низки промов, суперечок і жовнірських нарад, на яких виступила значна група прихильників Потоцького, що прагнули якнайшвидше помститись повстанцям за збитки і спробу вирватись з-під їхньої влади, коло розкололось. М.Потоцький ще раз виступив з промовою, яку закінчив плачем і сльозами. Нарешті, 10 грудня вранці жовніри повідомили, що вони залишаються ще на 3 тижні, а після цього закінчать конфедерацію [46, 267].

Отже, замішання в коронних військах припинилось, причому так швидко, що навіть основні селянсько-козацькі загони не встигли ще об'єднатись, і наступ польських військ, який зараз же почався, застав повстанські сили дуже розпоршеними, слабо організованими і погано озброєними.

2.2. Перебіг боїв під Кумейками

Після закінчення жовнірської конфедерації, 10 грудня (н.ст.) 1637 р., Потоцький негайно вирушив проти головного повстанського загону, який з арматою, очолюваний Павлюком, рухався із Запорозжя. За свідченням Окольського, гетьмани мали таємний план, що полягав у тому, щоб перехопити загін Павлюка у полі, захопити артилерію, розгромити або примусити його до капітуляції, не давши йому вступити у міста і з'єднатись з

повстанськими силами на волості. Але поспішав не тільки Потоцький, поспішав і Павлюк, до якого не раз писали повстанці з різних місць, щоб він прибув з арматою якнайшвидше, і вже почалось незадоволення його затримкою. Про це пише корсунський підстароста до М. Потоцького: «Павлюка з гетьманства скинути хочуть, аби тільки з Запорожжя вийшов» [15, 179]. Павлюк сподівався ще застати дезорганізацію у польському війську, з невеликими силами розбити його й опанувати Україною без будь-якої сторонньої допомоги, на яку він покладав надії раніше. І справді, так воно й було б, якби Потоцькому не пощастило вмовити жовнірів залишитись на службі ще на три тижні.

Коли саме вирушив Павлюк із Запорожжя, з'ясувати важко, але не раніше, ніж 19 листопада (н.ст.). Корсунський підстароста, десь наприкінці листопада, повідомляв Потоцького, що «з Запорожжя вдень і вночі пішки йдуть, а гетьман з арматою мав 19 листопада з Запорожжя вирушити» [15, 179].

Тільки на 10 грудня Потоцький сповістив, що «армата вже до Чигирина прийшла і до Млієва полки їх поприходили». Отже, й Павлюк, який ішов з арматою, прибув до Чигирина. Можливо, піші полки й армата, через бездоріжжя пізньої осені, по важкопрохідних чорноземних шляхах, бо Дніпро був не судноплавний, 20 днів були в дорозі, поки прибули до Чигирина. З Чигирина Павлюк мав вирушати до Черкас, на з'єднання зі Скиданом, який концентрував сили біля Мошен, і тоді вдарити по Білій Церкві та інших пунктах, де стояли і бунтували коронні війська.

Але Павлюк не знав, що цього дня, 10 грудня (н.ст.), закінчилась конфедерація польських військ. Потоцький зміг значно раніше привести у бойовий лад свої війська, ніж Павлюкові вдалось звести і змобілізувати розкидані селянсько-козацькі загони, і це стало однією з причин поразки повстанців під Кумейками. До 10 грудня, поки Потоцький не вмовив жовнірів і вони бунтували, коронний і польний гетьмани, не покладаючись на своє військо, всіма способами намагались прибрати до рук реєстрових,

відірвавши від них випищиків, а потім уже за їх допомогою громити повстанські загони.

Через це Конєцпольський просив короля розіслати по Україні королівські універсали, щоб реєстрові покинули свавільних, зібрались біля коронного війська, а тоді можна буде їм призначити старшого і в такий спосіб «це полум'я може згаснути». Крім універсалів, Конєцпольський дбав про посилення і приведення у бойовий порядок коронних та панських військ, висланих з Потоцьким для придушення повстання. Коронний гетьман писав у листі до короля, що це повстання дуже швидко можна втихомирити: «Бо звикли вони, коли не бачать війська, шуміти, а як наближається військо, підкоряться» [32, 446].

Та за свідченням самого М.Потоцького, ні наближення війська, ні, тим більше, універсали, не впливали на повстанців і не змусили їх просити милосердя і пробачення. Волелюбний український народ, за винятком купки зрадників із реєстрових, пробачення просити не міг і милосердя від польських панів не чекав, він мав багаторічний досвід польського панування в Україні. У листі до Конєцпольського М. Потоцький писав, що ні універсали коронного гетьмана, ані тричі розіслані ним універсали і листи з проханням припинити повстання і просити прощення за свої вчинки, жодного впливу не мали. «По-старому зо всіх боків купи гультяйства щоденно виходять, навідріз відповідають, що більше не дадуть виписувати, ані дурити себе комісіями, і інші бридкі і нерозумні розмови ведуть, що вони в середині Речі Посполитої опинитись мають. Універсал за універсалом літав, щоб збиратись проти нас, ворогів віри своєї» [32, 449].

Тоді, одразу після Рокитнянського кола, Потоцький наказав своїм військам негайно швидким маршем рухатись у напрямку с. Сахнів Міст (тепер с. Сахнівка) на р. Рось, щоб швидше переправитись через річку, на територію, яка повністю перебувала у руках повстанців. Цей рух, за словами Потоцького, мав два основні завдання: прискорити просування своїх корогв, які йшли позаду (а деякі навіть повернули до Польщі), та не дати повстанцям

зібрати свої сили. Пославши до Білої Церкви за артилерією, Потоцький того ж дня, 10 грудня (н.ст.), з Рокитної вирушив на Богуслав. Оскільки попередній план – знищити сили Павлюка ще у степу – через затримку коронних військ провалився, Потоцький, рухаючись уперед, вжив двох заходів: вислав на розвідку до Корсуня коронного стражника Самуїла Лаща з 4-ма корогвами, а підкоморій чернігівський Адам Кисіль (за дорученням Потоцького) написав листа до повстанців, у якому вмовляв їх підкоритись і обіцяв ласку гетьмана. Цей лист послано через слугу Адама Киселя – Люлю, який з кількома молдаванами негайно виїхав до повстанців [46, 267].

Потоцький підібрав собі жорстоких помічників для придушення повстання. Головними з них були Адам Кисіль та коронний стражник Самуїл Лащ. Перший – типовий єзуїт в одязі православного, який використовував віру як зброю для боротьби з повстанцями і діяв переважно обманом, хоча вмів і шаблею орудувати. Другий – прославився кривавими розправами над українським населенням у 1630 р.: палив села, убивав старих і малих, аби тільки українцями були.

Лащ прибув до Потоцького в Білу Церкву з 800 воїнами своєї надвірної гвардії – спеціально підібраними бандитами і головорізами різних національностей, і віддав себе у розпорядження гетьмана. Потоцький надзвичайно радий був прибуттю Лаща з його людьми, додав йому ще частину головорізів зі своїх людей і відправив для «розвідки», а інакше кажучи, для кривавої розправи над українським населенням, і Лащ виправдав надії. Незабаром трупи жінок і дітей, згарища на місцях, де були села і містечка, свідчили про перебування там Лаща. Щоб залякати повстанців кривавим терором і примусити їх до капітуляції, і використав Потоцький випробуваного на цій справі коронного стражника Лаща. Населення Подніпров'я знало його з попередніх років, що мало особливо впливати на повсталіх [45, 282].

Але і ці заходи не допомогли. Вмовляння Адама Киселя і терор Самуїла Лаща безкровної перемоги Потоцькому не приносили. Неминучою була

збройна сутичка польських військ з повстанцями, і до цього йшли обидві сторони. 12 грудня Потоцький був у Богуславі, в цей же день прибула до нього артилерія та підтягнулися інші корогви, і він виступив на Корсунь. Під Корсунем його зустріла невелика група реєстрових, які не пристали до повстання. Решта пішла до Скидана. Лащ із своїм загоном пішов уперед до Сахнового Мосту, по дорозі розправлявся з населенням. Так, біля с. Нетеребівка, над Россю, він наздогнав невеликий загін повстанців і знищив його [46, 267]. Від присланих Лащем «язиків» Потоцький дізнався, що Скидан стоїть у Черкасах, Павлюк – не відомо де, а зараз же за Россю, у Драбівці розташувався повстанський полк у 1500 чол., на чолі якого був Коростель з Лівобережжя. 13 грудня польські війська оточили Драбівку і примусили Коростеля відступити. Лащ із своїм загоном перебрався за Рось, а Потоцький 14 грудня прибув у Нетеребівку на березі Росі, зупинився тут на ніч і очікував свої війська, які поступово надходили. 15 грудня (н.ст.) головні польські сили перейшли Сахнів Міст і стали табором під с. Кумейки, куди й почали стягуватись усі польські війська [32, 451].

Павлюк з арматою і запорожцями через Чигирин і Черкаси 15 грудня (н.ст.) прибув у Мошни, де з'єднався зі Скиданом, котрий зібрав там чимало повстанців. Оскільки повстанці, особливо лівобережці, на яких останнім часом і Скидан звертав менше уваги, не знали, коли саме і куди прийде Павлюк з арматою, вони не встигли підтягнути свої загоны і переправитись на правий берег, а це було нелегко, бо Дніпро не замерз, вода стояла дуже велика, береги були заболочені і багністі, що потребувало значних перевізних засобів і часу. З керівників повстанських загонів на Лівобережжі один Кизим, який ще 10 грудня стояв у Переяславі, вирушив із загоном 4000 повстанців вниз, зупинився навпроти Мошен у м. Домонтові і зв'язався з Павлюком, що в цей час прибув до Мошен. Інші, як Острянин, який мав великий загін на Полтавщині, Пиріг, що діяв на Ніжинщині, Кукла і Скребець, котрі діяли на Лубенщині, та багато інших ватажків повстанських загонів, що вкрили все Лівобережжя і разом налічували кілька десятків тисяч

[46, 277], діяли кожен окремо, у своїй місцевості, мало дбаючи про об'єднання сил, боронячи від ворога тільки свої село, місто, волость. З цього погляду характерною була поведінка лівобережців. Корсунський підстароста пише: «А про свавільників за Дніпром є чутка, що там є двадцять тисяч, які на Дніпрі мають охороняти переправи і війська за Дніпро не пустити» [15, 179].

Лише Кизим, як давній козак, прагнув до об'єднання сил, але його вабила більше козацька традиція – бути там, де військова армата, цей найважливіший клейнод у козацькому війську. В день свого прибуття до Мошен, 15 грудня, Павлюк вислав до Кизима в Домонтово універсал такого змісту:

«Павло Михнович, гетьман з Військом в.к.м. Запорозьким. Панам отаманам, товаришам нашим і всій черні братії доброго здоров'я і у всьому довгого віку і успіху від Бога бажаємо.

Зволите писати до нас в.м., повідомляючи, що ви в Домонтові. Покірно вас, як милих братів, просимо, вдень і вночі поспішайте до Мошен, до армати, бо ми сьогодні поспішили з арматою до Мошен, а поспішили тому, що жовніри хотіли наших товаришів вигнати з Мошен, де, проте, успіху не мали; жовнірського товариства полягло кількадесят і, почувши про армату, повернули від Мошен; захопила ніч і важко було за ними йти. Як тільки дасть Бог світло, підемо за тим ворогом і вас просимо і іменем військовим та суворою карою наказуємо, хто зве себе товаришом нашим, хай негайно стас за віру християнську і золоті вільності наші, які ми кров'ю заслужили. Бо ж по тих містах, тобто в Корсуні і інших – церкви попустошили, дітей, жінок по селах порізали. Ще раз просимо вас і наказуємо, щоб ви застали нас в Мошнах, а за тим Богові вас доручаємо.

Дано в Мошнах, у вівторок, 15 грудня 1637 року. Степан Дорогинський, писар військовий» [12, 427-428; 34, 46].

Але Кизим не встиг переправитись на правий берег і Павлюк зустрівся з польськими військами без лівобережців [46, 268].

Перша сутичка Павлюка з польськими військами відбулась 15 грудня надвечір. Після того як Потоцький став табором під Кумейками, увечері 15 грудня він вислав під Мошни під'їзд, С.Лаща з 1500 чол., щоб той спробував, яка сила у Мошнах, бо знали, що там тільки Скидан, а про Павлюка відомостей не було. Загін Лаща зустрів Павлюк. При цьому Лащ втратив кількадесят жовнірів і вночі втік до с. Білозера, де він мав укріплений табір [46, 267]. Дізнавшись, що Мошни зайняті Павлюком, Потоцький вночі послав наказ Лащеві, щоб той був обережний, вранці з'єднав свій обоз з головними силами, а сам з полком ще до дня обігнув Мошни. Мета цього розпорядження – обійти Мошни і відрізати їх від Дніпра. Ще задовго до ранку Лащ зі своїм полком вирушив з Білозера, обійшов Мошни, опинився між ними і Дніпром і натрапив на передовий полк Кизима, який вночі переправився через Дніпро і йшов на з'єднання з Павлюком у Мошнах. Полк Кизима, захоплений зненацька, зазнав втрат і відійшов знову за Дніпро. Зв'язок Павлюка із Задніпров'ям був розірваний і Кизим не міг ніяк йому допомогти. До того ж, Потоцький стверджував, що Павлюк мав невірні відомості про стан польського війська, вважаючи, що ще не ліквідовано наслідків конфедерації, що воно дезорганізоване і невелике.

Настав день 16 грудня (н.ст.) 1637 р., записаний в історію боротьби українського народу проти гніту панської Польщі. Цього ж дня відбувся нерівний, але вирішальний для повстання 1637 р. бій українських загонів під проводом Павлюка з польськими регулярними та шляхетськими військами під с. Кумейками. Сили були надто нерівні, не кажучи вже про низку несприятливих умов, які значно погіршили становище повстанців. Щодо кількості військ, як з одного, так і з іншого боку, джерела розходяться.

Військо Павлюка, за розповіддю спійманого вранці 16 грудня полоненого, мало понад 20000 чол., а Окольський від себе називає цифру 23000 чол., «на полки і сотні добре поділені» [34, 50]. Цілком зрозуміло, що Окольський свідомо перебільшує як кількість, так і організованість повстанського війська, щоб показати, які труднощі були для польських

військ у бою під Кумейками. Не поскупився на слова для змалювання цих труднощів і героїзму своїх військ польний гетьман М.Потоцький у реляції-звіті С. Конєцпольському та королю, але про кількість військ він сказав невиразно: «понад десять тисяч війська» і 8 гармат [32, 452]. Боплан у своїй роботі пише, що «16 грудня цього року коло полудня ми зустріли під Кумейками їх табір, в якому рахувалось не менше 18000 чоловік і, хоча наше військо не перевищувало 4000 чоловік, ми атакували їх і одержали перемогу» [8, 37]. Він, називаючи таку разючу кількісну нерівність обох військ, – зменшуючи чисельність польських військ і відповідно збільшуючи кількість повстанців, назвав меншу цифру, ніж Окольський. Найбільш імовірним, на нашу думку, щодо кількості повстанських військ, є свідчення безпосереднього учасника повстання 1637 р. Федора Щербини, який оповідав, що «зібралось з гетьманом козаків тисяч зо 15» [11, 436].

Цифру в 15000 чол. з 8 гарматами можна вважати за найбільш правильну. Справа в тому, що на Запорозжі Павлюк зібрав лише кілька тисяч, бо на початку повстання він мав 9 тисяч випищиків, частина з яких залишилась зі Скиданом на волості. Приїзд його до Мошен був раптовим і виступ проти Потоцького негайним, так що він об'єднав лише сили свої і Скидана, що зібрались у Мошнах. Решта загонів була в інших місцях, лівобережці теж не встигли прорватись у Мошни, за винятком Коростеля, який значно раніше перебрався з Остерщини з півторатисячним загonom і був опорою Скидана на Правобережжі. Із 5000 реєстрових на Правобережжі не всі зібрались до Скидана у Мошни. Частина залишалась вдома і вийшла назустріч Потоцькому (Біла Церква, Корсунь), а частина вичікувала в лісах і з'явилась до Потоцького зараз же після Кумейок [32, 457].

Усі ці міркування обгрунтовують приблизну чисельність повстанських військ – 15 тисяч. Військо Павлюка, одержавши поповнення в Мошнах, не встигло ще як слід організуватись. Багато повстанців – це вчорашні селяни, які залишили працю в господарстві і взяли за зброю. Було воно і погано озброєне: «Не всі мають самопали, інші мають тільки рогатини, коси,

сокири», але, незважаючи на це, «досить сміливо і сердито йдуть», – оповідав приведений до Потоцького полонений. Не відомо чому, але Павлюк не забрав і всіх гармат із Запорожжя. Зі свідчень Окольського відомо, що на експедицію Мелецького, який навесні 1638 р. відправлявся для розгрому Запорожжя, покладено було, крім іншого, завдання взяти київські гармати, захоплені реєстровими, коли їх провадили на Кодак, і завезені потім Павлюком на Запорожжя. Очевидно, частину запорожців з гарматами Павлюк залишив на Січі, але точна мета цих дій невідома: можливо, вони мали прибути на волость пізніше, а може, він їх залишив для охорони Січі, човнів і південного кордону від татарських наїздів, сподіваючись, що на волості у нього вистачить сил.

В умовах великого селянсько-козацького повстання в Україні, коли кількість повстанців налічувала кілька десятків тисяч, головний повстанський загін Павлюка був набагато слабшим від польських військ, стягнутих на початок бою під Кумейки. Кількість останніх, за словами Окольського, дорівнювала 6000 чол. при 6 гарматах. Боплан називає 4000, а учасник повстання Федір Щербина свідчить, що «гетьман польський Потоцький стояв від міста Мошни за 10 верст в селі Кумейки, а з ним гусарів і рейтарів і німців було тисяч з 8». Найближчою до істини буде остання цифра, але і цю потрібно значно збільшити [34, 63; 8, 37].

Очевидно, Окольський подає кількість тільки кварцяного війська, яка не завжди була однаковою, але у 1637 р. воно було подвоєне тритисячним поповненням і Потоцький зумів залишити його на службі ще на три тижні. Але до цієї кількості потрібно ще додати панські корогви, які були викликані на польсько-турецьке прикордоння влітку 1637 р. і залишились надалі при коронному війську, а тепер, під єдиним командуванням М. Потоцького, виступили на придушення повстання. У Білій Церкві до Потоцького приєднався ще коронний стражник Самуїл Лац з 800 чол. війська. Із загоном у 200 чол. власних людей був також підкоморій чернігівський Адам Кисіль. У складі польських військ були і наймані іноземні регіменти: угорська та

німецька піхота, німецькі й молдавські драгуни на чолі з французькими офіцерами [43, 410].

Потрібно врахувати ще й невелику кількість зрадників-реєстровців, які перейшли на бік поляків і об'єднувались навколо Ілляша Караїмовича, що постійно перебував при польському війську. Окольський пише, що реєстрові Білоцерківського і Корсунського полків у кількості 8000 чол. брали участь у бою під Кумейками на боці поляків і втратили там 200 чол. убитими. Але цифра у 8 тисяч чол. є надто перебільшеною [34, 63].

Невідомо про випадки, щоб до поляків приставали добровольці з поkozаченого українського селянства і випищиків, коли польські війська виступали для придушення повстань в Україні. Це було тільки під час зовнішніх війн Польщі, коли на заклик польського уряду з реєстровими козаками йшло на війну і поkozачене селянство, яке мріяло стати в такий спосіб козаками і звільнитись від шляхетської та старостинської юрисдикції. Тепер же селянство і випищики були на боці повстання, і питання може стояти лише про реєстрових. Але про незначну їх роль під Кумейками свідчить уже той факт, що в реляціях М. Потоцького вони зовсім не згадуються.

Отже, польське військо (жовніри, панські корогви, іноземні регіменти, частина реєстровців) налічувало не менше 15000 добре озброєних професійних вояків, підпорядкованих досвідченим командирам, запалених ненавистю пана до селянина, який насмілився скинути зі своєї шиї панське ярмо [31, 21-22].

Таким чином, польські війська і військо повстанців, які зійшлися під Кумейками, кількісно були рівними, але військо Павлюка було гірше організоване, погано озброєне, у більшості не навчене військовій справі, до того ж, Павлюк припустився ряду тактичних помилок. Не сприяли повстанцям також і природні умови.

Вранці 16 грудня (н.ст.) Павлюк виступив із Мошен на Кумейки. За словами Потоцького, до повстанців під час герцю перейшов якийсь

челядник, який дав Павлюкові відомості, що з Потоцьким тільки частина війська, а дві тисячі ще не приєднались і йдуть десь позаду. На підставі цих відомостей Павлюк і побудував план наступу. За цим планом, як свідчили захоплені Потоцьким полонені, Павлюк мав спочатку розгромити Лаща, який стояв у с. Білозірі, обійти Потоцького, захопити с. Сахнів Міст (де була переправа) та інші переправи через р. Рось, відрізати польські корогви, що йшли ззаду, і вдарити на Потоцького [46, 268; 34, 51-53].

Довідавшись про такий план Павлюка, Потоцький зумів запобігти втіленню його в життя. Він наказав Лащеві відіслати свій обоз до головного війська, самому виступити проти Павлюка, а потім, відступаючи, навести його на головне польське військо, яке тим часом мало добре підготуватися. Своє військо Потоцький вивів з-під Кумейок на 7 верст від села і поставив його на рівнині перед болотами, про які мало хто знав, але які добре закривали підхід до польського війська з фронту. Польське військо стало фронтом у 10 рядів возів, протягнених на півмилі, на лівому крилі його захищав іноземний регімент угорської піхоти, а з другого боку, праворуч, звідки йшов Павлюк, уздовж возів розташувались польські корогви в бойовому порядку з гарматами всередині. Другий кінець возів також очолювала іноземна піхота. Отже, позиція Потоцького була дуже зручною, особливо допомагало болото, яке перешкоджало війську Павлюка напасти на середину польської укріпленої лінії та розірвати її.

Військо Павлюка, як пише Окольський, йшло табором, вишикуваним у шість рядів. Чотири гармати були в передній частині табору, дві посередині, а дві – позаду. Повстанці йшли дуже сміливо, всю дорогу кричали, обсипали різними образливими словами шляхетських синів, гетьманів, жовнірів і самого короля [32, 452].

Коли повстанці вийшли на пагорб і побачили багато вишикуваного перед собою польського війська, – завагались, але Павлюк підтримав їх бадьорістю, заявивши: «Хіба не знаєте, що ляхи військо ставлять в два ряди? Йдімо!» Тоді повстанці, стверджує Потоцький, «давши залп з 8-ми гармат,

потопом» пішли на поляків, але натрапивши на болото, яке, незважаючи на грудень, того року ще не замерзло, почали заходити в тил, від с. Кумейки. Павлюк все ще думав, що перед ним не все польське військо, крім того, повстанці йшли на свого ворога і тепер їх уже ніщо зупинити не могло. Поляки ж чекали тільки, щоб Лащ відвів повстанців подалі і відкрив їм погано захищену середину повстанського табору [46, 269].

Чим далі просувався Павлюк, тим у гірше становище ставив свій табір, а тут ще й запалало село Кумейки, дим котився за вітром просто на повстанців, чим перешкоджав їм бачити розташування і пересування польських військ [45, 325; 46, 269]. Потоцький пише, що «дим той самі хлопці зробили, запаливши своє село, бажаючи тим зашкодити нам, але дуже нашкодили своїм друзям, а самі, як ми пізніше дізнались, зі зброєю засіли в лісі і чекали на вивих ноги нашої». Коли повстанці пройшли до середини бойової лінії польських військ, тоді полк Самуїла Лаща вишикувався «лавою», зайнявши значну частину чола повстанського табору і його флангу з боку поля. Повстанці вступили в бій, почавши масовану стрілянину з гармат та самопалів, їм відповідали драгунські корогви. Так, за визначенням Потоцького, між 12 і 12.30 хв. дня 16 грудня розпочався нечуваний, кровопролитний бій селянсько-козацької армії з польськими військами, бій «хлопів» з панами, бій тих, пише Окольський, що «подібні були на нерозумних тварин, тому що сміливо, охоче і уміло йшли проти короля, Речі Посполитої, проти гетьмана і коронного війська» – з великими панами, справжніми звірами в розкішних кунтушах [34, 88].

Павлюк побачив, що рухатись далі неможливо, зупинив табір і почав його укріплювати. Розтягнуті вози стягували у менше коло, подвоювали їх ряди (ставили у 12 рядів), щоб можна було захищатись від кінноти. Це помітив Потоцький, і щоб використати організаційну мішанину та не дати повстанцям укріпитися, кинув кінноту, а потім і піхоту на повстанський табір і наказав прорвати його там, де він мав ще по 6 возів, а коронній артилерії наказав обстрілювати середину табору. Тричі підступала польська кіннота до

табору і відступала з великими втратами, але, нарешті, розірвала лінію возів, увірвалась у табір і почався жорстокий бій усередині табору. Артилерія діяла з обох боків.

Повстанці бились з надзвичайною хоробрістю і завзяттям. «Було уперте і заяdle хлопство, що не тільки жоден з них не кричав «миру», а навпаки, тільки один крик був, щоб один на одному вмирати (що справді й було); а коли котрому з наших довелося упасти з коня, тоді збігались, як заяdle пси, й трупа на куски розривали, хоч ми їх зверху били й на тому одному трупові їх кілька клали... Котрим не ставало рушниць і зброї, били жовнірів дугами і голоблями» [34, 16]. Бій з полудня продовжувався до пізньої ночі. Польські війська зазнавали величезних втрат, хоч і були у значно вигіднішому становищі [46, 270]. Описуючи труднощі польських військ та хоробрість польських вояків, Окольський водночас показує, як багато їх гинуло, діставало рани, втрачало коней і т.д. «Не було жодної корогви, яка, прорвавшись у табір, вийшла звідти без втрат, як можна бачити з доданого реєстру при надгробках. Дісталось там і самому гетьманові польному, під котрим двоє коней прострілено, а також піхви від шаблі». Повстанці добре орудували і вогнепальною, і холодною зброєю. Характерно, що у поданому Окольським реєстрі поранених польських вояків є багато покалічених рогатиною; це свідчить, що чимало повстанців були озброєні рогатинами [34, 58].

Частина реєстрових ще на початку бою зрадила повстанців, вирвалась на конях із табору і почала втікати врзнобіч. За ними погнались деякі польські кінні корогви, але всіх не наздогнали, тільки декого порубали в погоні [1, 2]. Про цю свою зраду повстанцям реєстрова старшина писала у листі до короля так: «Аж тоді, як Павлюк зі своєю своєвільною купою насильно підбив під свою владу мало що не все військо, наступив з коронним військом ясновельможний польний гетьман, з яким ми жодною мірою боротися не хотіли, але до певного часу мусили залишатись при тому гультайстві і інакше

позбутись його не могли, тільки підвівши під військо коронне, на плацу їх залишили, а самі відступили» [12, 433-435].

Втеча реєстрових вплинула на настрої повстанців, але вони продовжували битись. За словами М.Потоцького, на місці розірваного табору повстанці утворили аж три малих; два табори від чола, де була більшість гармат, а один – у тилівій частині табору, з двома гарматами. Більшість своїх сил, польську кінноту, а також угорську і німецьку піхоту, Потоцький кинув на передню, сильнішу частину повстанців. Повстанці бились героїчно. Польські корогви зазнавали все більших втрат, на місце розбитих посилались свіжі, що стояли у резерві. Угорську і німецьку піхоту повстанці зустріли таким вогнем, що навіть їхні начальники Жулкевський і французький офіцер Морель були убиті. Та сили повстанців були розпорошені. Поляки захопили у них порох, і щоб повстанці знову його не відбили, спалили [34, 55].

Увечері, побачивши, що становище повстанських військ безнадійне і вважаючи бій програним, Павлюк і Скидан з рештою кінноти, якої, за свідченням учасника повстання Федора Щербини, було 1000 чол., вирвались із табору і рушили на Мошни, а потім на Черкаси і Чигирин – для організації нових сил [11, 436]. Піші повстанці, кинувши гармати, до яких не було пороху, під покриттям вечора почали скупчуватись біля тилової частини табору, де провід взяв полковник Дмитро Тимошевич Гуня, майстер оборони. Замкнувши табір, з двома гарматами і невеликим запасом пороху, пізно увечері відбиваючи атаки польських кінних корогв, Гуня почав організовано відступати. Але Потоцький наказав оточити табір, примусив повстанців зупинитись і почати окопуватись. З одного боку, поставлено було озброєні мушкетами піші регіменти, а з іншого, – привезені з польського табору гармати, якими Потоцький наказав обстрілювати повстанський табір [46, 270].

Уночі, пише Потоцький, «притихло військо наше по місцях, де було розложене. Жоден з обложених теж не подавав голосу. Чекаю відповіді від них, щоб обдумались і милосердя просили, видавши старшину. Нічого не

чути. Тільки після півночі дано мені знати, що вони між вартою прокрались. Кинувся я на те місце, де був оточений табір, питаю живих ще недобитків: відомості їх збігаються з іншими язиками, взятими увечері, що Павлюк і Скидан в тій мішанині, перед вечором з погрому втекли». Звідси видно, що коли польські вояки поснули на своїх постах, Гуня з-під їх носа вивів табір з обозом і двома гарматами і направився на Мошни. Це було, за Окольським, вже о 3-й годині ночі [34, 65]. Потоцький вирішив дати своїм військам відпочити, а повстанцям час обдуматись і просити помилування. Окольський доповнює ці міркування ще тим, що іноземним військам не вистачало мушкетних куль, яких витрачено було в бою 30000, а тому цілу ніч чекали нападу повстанців. Але настав ранок 17 грудня, а повстанці не з'явилися. Про перебіг бою під Кумейками розповідав також його учасник – повстанець Федір Щербина.

«1 грудня в 6-й день (ст.ст.) на Миколин день гетьман козацький і козаки пішли на поляків до села Кумейки обозом. І поляки зустріли козаків від міста Мошни в 7-ми верстах і почали з ними бій. І був бій у козаків з поляками з годину, і навели козаків на німецьких піших людей, і на драгунів, і на гайдуків, і на гармати. І ті німецькі піші люди, і драгуни, і гайдуки, і з гармат козаків багатьох побили, а кінні люди, гусари і рейтари, прийшли на козацький обоз зі сторони іншої, і обоз розірвали і багатьох козаків в обозі побили. А вбито козаків у тому бою тисяч з 10 і більше, а поляків в тому бою вбито з 600 людей: і з того бою козацький гетьман Павлик утік кіньми в місто Мошни, а з гетьманом прийшло козаків з бою з 1 тисячу чоловік, а інші розбіглися по лісах» [11, 436].

Як видно, ця розповідь в основному збігається з польськими хроніками, але кількість вбитих козаків є дещо перебільшеною.

Павлюк і Скидан зробили помилку і потрапили у добре розставлену для них Потоцьким пастку, тому розгром козаків справді був великим, хоча цифри, що подають усі джерела, значно перебільшені. М.Потоцький у реляції Конєцпольському писав, що «в самому таборі, певне, біля трьох тисяч трупів,

а за табором більш як на милю по лісі, дорогах і багнах купами лежать, важко, щоб хто й порахував ті трупи», а в реляції до короля днем раніше писав, що він «табір розірвав і армати 6 штук і порох узято, понад п'ять тисяч самих трупом положивши» [32, 452]. Окольський зазначає, що реєстровці нарахували вбитих 4800, а при пізнішій реєстрації вбитих нараховано 6000, в тому числі 1200 реєстрових. 6000 убитих під Кумейками називає і Боплан [8, 37]. Мабуть, ця цифра близька до правди, бо вона охоплює втрати повстанців не тільки у таборі, а й поза ним. Адже польська кіннота наздоганяла і сікла повстанців, які виривались поодинці і групами із табору і втікали пішки. Поляки добили також і всіх поранених повстанців, а їх було дуже багато. Так що убитих і добитих потім беззбройних, і не тільки під Кумейками, а й у Мошнах на третій день було справді багато. Слід зазначити, що офіційна польська статистика врахувала до кількості вбитих всіх, кого не було в наявності, тобто сюди зараховували і втікачів на Лівобережжя, на Запорозжя та в межі Московської держави, а це значно зменшує цифру вбитих [34, 56].

Дісталось добре і переможцям. Про кількість убитих і поранених польських вояків у реляції М.Потоцького не сказано, не називає повних цифр і Окольський. Лише в частині корогв, реєстр яких подає Окольський, убито було: офіцерів 24, челяді 58; поранених офіцерів 90, челяді 87; коней убитих 152, поранених 175. Разом убитих і поранених людей 259 чол., а коней 327. «З інших компаній, – пише Окольський, – не подано реєстрів» [34, 60]. Крім того, додає він нижче, «з людей стражника коронного немало загинуло. З людей підкоморія чернігівського забито 6, постріляно 9. З піхоти угорської й.к.м. гетьмана забито два, поранено, постріляно, порох обсмалив кільканадцять; так само в корогві надвірній волосській кілька забито і кільканадцять постріляно». Про німецьку піхоту тут зовсім не згадано, а вона, як зазначив сам Окольський в іншому місці, зазнала величезних втрат. Окольський подає попередні підрахунки, а не остаточні, які йому було невігідно робити. Так само зменшено і кількість поранених у польському війську.

Боплан вказував, що їх було значно більше. «Ми втратили біля 100 чол. убитими і біля 1000 пораненими, в тому числі багатьох начальників; загинули в бою: п. де Морюель, французький дворянин, колишній підполковник, його хорунжий, капітан Юскевський, лейтенант п. ля Кротад і ще декілька іноземців» [8, 37]. Про великі втрати польських військ, не називаючи повних цифр, проговорився той же Окольський: «Багато крові шляхетської вже розлилось, і втрата ця не винагородиться навіть остаточною перемогою над хлопом». Бій був надзвичайно кривавим і затяжним. Окольський каже, що на другий день, 17 грудня, «давнє товариство визнавало те, що ніколи в такому вогні і так довго не бували» [34, 109].

2.3. Капітуляція козаків під Боровицею і припинення бойових дій

17 грудня (н.ст.), відрядивши наперед Лаща з його полком головорізів, Потоцький і сам вирушив до Мошен, але Павлюка там не застав. У Мошнах польські «рицарі»-переможці почали розправу над хворими і невинними козаками [34, 55-56]. Окольський розповідає, що у замку залишилось небагато невинних у повстанні людей і невелика кількість поранених, та по льохах ховалось трохи здорових, але жодного з них не залишено живими. Уночі згоріла частина запаленого поляками міста. 18 грудня польське військо відпочивало у Мошнах [46, 187]. Цього дня Потоцький одержав королівський універсал, датований 1 грудня 1637 р., про боротьбу з повстанням. Король звертався до старост, підстарост, міських урядів та державців усіх королівських маєтностей в Україні. В універсалі король писав: «За відомостями, одержаними від вельможних гетьманів наших, сваволя козацька, вийшовши з належного послуху присязі своїй, і забувши нашу королівську ласку, з якою ми прощали їх витівки, все далі зміцнюється, проливаючи кров як шляхетську, так і інших людей, плюндруючи і грабуючи українські села і містечка. Через це ми наказали гетьманам виступити проти них з військом нашим, а від вас хочемо, щоб ви через уряди і намісників своїх суворо те свавілля на горло карали, маєтності їх конфіскували і

якнайсуворіше і найшвидше ту сваволю душили, яка не гідна нашої ласки і добродітності, а тільки мечем і найсуворішими заходами мусить бути викорінена». Там же наказується універсал цей вписати до гродських книг і опублікувати в належних місцях [34, 62-63].

Потоцький, Лащ, Кисіль та інші і так проявляли нечувану жорстокість, не жаліючи хворих, старих і дітей, руйнуючи і спалюючи українські села та міста. Тепер вже офіційно проголошувався похід всього панства проти українського народу, закликалось розправлятись з ним найсуворішими методами. І Потоцький, який очолив цей похід, негайно взявся за роботу. Кров'ю і пожежами вкрив він подальший свій шлях Правобережною Україною [28, 6]. Не покладаючись на свою військову силу, Потоцький домагався капітуляції решток війська Павлюка. У реляції Конєцпольському він писав, що йшов би за повстанцями негайно, продовжуючи воєнні дії, але хоче дати їм час на приготування, щоб вони милосердя просили за свої вчинки, а тому посилає їм королівські універсали і додає до них свої. Але справа була, очевидно, не в часі, виділеному повстанцям на роздумування, а в «зализуванні ран» польського війська та необхідних розвідках [34, 67]. В напрямку Черкас ще 18 грудня послано полковника Станіслава Потоцького з полком і кількома свіжими корогвами та Комаровського, доручивши їм довідатись про сили Павлюка і повідомляти про це гетьману. 19 грудня виступив у напрямку Черкас і сам М.Потоцький з усіма силами, пославши, як завжди, попереду С.Лаща з його полком. Про наступні події можна довідатися з щоденника Окольського, реляцій Потоцького та оповідань учасників повстання, втікачів у межі Московської держави [11, 185-191].

Учасник повстання Федір Щербина розповідав: «І поляки після Миколиного дня прийшли під місто Мошни. І гетьман козацький не дочекався під місто поляків, вийшов з Мошен з кінними людьми і пішов в місто Черкаси, і ті, що залишилися в Мошнах, зустріли поляків з іконами та хлібом, і поляки білоруських попів та посадських людей всіх з жінками та

дітьми побили, і місто Мошни і двори посадських людей спалили всі без остатку.

А після того на третій день прийшло поляків 8 рот під місто Черкаси, і гетьман козацький Павлик і козаки дізнавшись про те, що їм Черкаси утримати немає ким, що людей мало, пішли з Черкас до міста Боровиця. І поляки прийшли до Черкас, де їх зустріли місцеві попи і міщани з іконами та хлібом, і поляки попів і міщан всіх з жінками і з дітьми побили і місто і двори всі спалили без остатку.

І козацький гетьман Павлик з Черкас прийшов до Дніпра в місто Боровицю, а з ним козаків кінних і піших прийшло з 5000, і хотіли в Боровиці сидіти в облозі, а чекали до себе прибулих людей. І гетьман Потоцький прислав до козаків, які були в Боровиці, щоб віддали йому гетьмана козацького Павлика, а він їх залишить так як було 7000 чол. козаків. А що у них захопив, то все їм віддасть. І козаки присудили гетьмана козацького Павлика гетьману Потоцькому і полякам віддати, і опісля зробили це» [11, 436].

Федір Щербина оповідає дуже спрощено, однак він вносить ясність у широкі, але в багатьох місцях не дуже достовірні, оповідання Окольського та польного гетьмана, хоча не обходиться і в нього без перебільшень там, де він передає чутки, як, наприклад, про знищення населення міст Мошни і Черкаси. Однак він передає те, про що мовчить Потоцький і не домовляє Окольський. Це – терор проти мирного населення, спалення міст та інші злочини.

Павлюк прибув до Черкас з невеликим загоном, але там застав частину лівобережців, що прийшли йому на допомогу, забрав три гармати і шість гаківниць і вже з 5000 людей, як повідомив Федір Щербина, вирушив на Боровицю. Вже у Черкасах наздогнав його і Гуня, прибули до Боровиці ще деякі розпорошені загони. З Павлюком було чимало і реєстрових, які відступали з ним і не могли відірватись, але багато реєстрових вже почали переходити до Потоцького з повинною. З цього приводу 19 грудня він писав,

що реєстрові, «бачачи, що їх голови не витримали і з поля бою утекли, тільки сьогодні пишуть мені і по кілька сот з міст, де їх по кільканадцять сот набирається, збиратись до мене почали» [34, 63].

19 грудня Потоцький вирушив з Мошен і прибув до Черкас. Місто, каже Окольський, палало вогнем, його запалили козаки, відступаючи. Насправді ж його запалив, очевидно, Лаш, просуваючись попереду [46, 271]. Що поляки палили міста, про це яскраво свідчить Федір Щербина, а про те, щоб повстанці палили свої села чи міста, жодного факту немає.

Повстанці зачинились у Боровиці, зміцнювали укріплення і готувались до оборони. Павлюк сподівався на прихід до нього поповнення з Лівобережжя від Кизима, що з Домонтова прибув до Ірклієва з кількома тисячами повстанців. Але під Боровицею вже діяв Станіслав Потоцький, якому на підмогу польний гетьман послав ще 500 драгунів та дві гармати.

Поляки оточили своїми роз'їздами Боровицю, розірвали зв'язки повстанців з оточенням, громили невеликі загони, що пробирались до Боровиці на підмогу Павлюкові. Тим часом обложені одержали універсали короля і Потоцького. У першому загрожувалось їм смертю і конфіскацією майна, а в другому пропонувалось припинити опір і здатись на ласку польного гетьмана. Хоч універсал Потоцького не зберігся, але з усього видно, що звернений він був до реєстрових, бо з випищиками і селянами «вельможні» пани і розмовляти не бажали [47, 148].

Одержавши ці універсали, реєстровці почали агітацію за початок переговорів і капітуляцію, а Павлюк і випищики хотіли продовжувати боротьбу. Тоді реєстрові вирішили, видавши Павлюка, врятувати себе. Вони почали галасувати, що у всьому винен Павлюк. Що він підвів козаків, піднявши повстання, сам пішов на Січ і прогавив зручний час для боротьби з польським військом, чим призвів до поразки під Кумейками. Головні війська Потоцького, які ночували за милю від Боровиці, вранці 20 грудня підійшли до Боровиці, оточили її окопами, відрізавши навіть від води [34, 65], і почали обстрілювати з гармат, запаливши артилерією місто. Становище повстанців

ускладнилось, але вони відстрілювались, хоча реєстрові й почали схилитися до переговорів. Переговори з повстанцями доручено було вести Адамові Кисілю, який від імені Потоцького пообіцяв прощення усім, якщо будуть видані керівники повстання – Павлюк, Томиленко, Скидан та інші. Потоцький, як свідчить Федір Щербина, обіцяв залишити реєстрових постарому, 7000 чол., віддати їм захоплене майно, гармати, полонених [46, 272]. Крім того, Кисіль поручився, що з виданою старшиною нічого не станеться, вона залишиться живою. Про це ні Потоцький, ні Кисіль у своїх реляціях не згадують, але про цей факт в 1648 р. писав сам Кисіль, а також відзначали хроніки П'ясецького [33, 418].

Посланці реєстрових, з якими велись переговори, погодились наступного дня видати старшину. Це викликало величезну паніку серед випищиків, і вони почали втікати з Боровиці – хто у степ, а хто через Дніпро. Багато з них втопилось у Дніпрі, бо лід був нетривкий. У цей час втекли і Гуня з Філоненком і подались на Запорожжя. Про втечу випищиків у момент між ухвалою видати Павлюка і самою видачею, тобто десь уночі між 20 і 21 грудня, свідчать і Федір Щербина, й інші втікачі-повстанці. Дізнавшись про намір видати його, Павлюк хотів утекти з Боровиці, але польська сторожа зчинила галас і перешкодила цьому. Потоцький наказав обстрілювати місто [39, 173].

21 грудня видали тільки Павлюка і Томиленка, бо Скидан був у Чигирині. Потоцький наказав узяти виданих під варту, а інших шукати. Довідавшись про долю Павлюка, Скидан пішов з Чигирина на Запорожжя, а чигиринська реєстрова верхівка, щоб здобути ласку польного гетьмана, аби він не наступав на Чигирин і не нищив їх майно, поспішила до нього і замість Скидана привела ватажків повстанських загонів Кушу і Курила, «які, з розпорядження Скидана, на маєтності шляхетські робили наїзди». Потоцький наказав чигиринцям через кілька днів знайти і обов'язково доставити до нього Скидана. Після видачі Павлюка і Томиленка реєстрові скликали раду і обрали гетьманом Каїрського. Замінили також і іншу старшину. Козаки

гадали, що справа обійдеться видачею кількох ватажків, і реєстрове військо залишиться по-старому [32, 458].

Але не так думали польські гетьмани – коронний і польний. Конєцпольський міркував про реформу козацького ладу, про введення нового порядку для реєстрових, проект якого він вніс пізніше на черговий сейм, а щоб не пропустити зручний момент, він віддав розпорядження М.Потоцькому про запровадження у війську реєстровому тимчасового порядку, який би потім полегшив введення нової ординації. У листі до короля від 31 грудня 1637 р. (н.ст.), повідомляючи про поразку повстанців, С. Конєцпольський викладав свій проект і писав: «Коли Річ Посполита на теперішньому сеймі не знайде способу тримати в порядку того хлопства, не швидко трапиться така добра нагода і без великого для Речі Посполитої кошту. Я писав до пана воєводи брацлавського (М.Потоцького), щоб армату, печать, булаву – що вони називають клейнотами, він їм не віддавав, а затримав до дальшого розпорядження в.к.м. Писав і про те, щоб старшого їм ще не давав тому, що попередні їх порядки обов'язково відмінити потрібно: не бачу жодного способу затримати їх в послуху при давніх порядках, коли щороку, забувши присяги свої, всі постанови і порядки на ніщо зводять, на свою владу нелюдсько нападають, волю і мандати в.к.м. за ніщо мають. Найкраще було б, коли б замість старшого їх щороку призначався до них комісар з повною владою, а замість полковників їх, старости або їх намісники за рекомендацією нас, вождів, в.к.м. призначені були над ними полковникувати і з ними на службу ходити. Таким способом швидко до порядку будуть приведені, до кожної послуги в.к.м. будуть готові, напади на сусідні держави припиняться, для чого велику допомогу дасть і форт, на Кодаку розпочатий. Все це приведе до того, що зникне як внутрішня небезпека для Речі Посполитої, так і небезпека турецької війни і в.к.м. без великого кошту завжди матиме для служби цей загін війська. Будуть і убогі тамтешні обивателі за щасливе панування в.к.м. Бога просити, котрі тепер у

домах своїх, з жінками, дітьми і достатками своїми, від власних своїх хлопів не є безпечні» [цит. за 46, 271].

Виконуючи цю інструкцію коронного гетьмана, М.Потоцький оголосив реєстровим амністію і на ранок 24 грудня (н.ст.) призначив козацьку раду [34, 65]. Її було призначено на широкому полі над Дніпром, під Боровицею. Сюди з'їхалось кілька тисяч реєстрових і почали чекати польного гетьмана. Але він на раду не поїхав, а послав колишніх комісарів – Адама Киселя та Станіслава Потоцького. Комісари урочисто прибули до реєстрових, ударили в бубни польного гетьмана і розпочали раду. У своїх промовах комісари спочатку викрили реєстровим їх провину – підняття руки проти панського війська, а що найгірше – переговори Павлюка з Кримською ордою про допомогу татар повстанцям у боротьбі з Польщею. «Потім, – пише М.Потоцький, – заявлено їм, що за таку зраду вже сам Бог їх кров'ю присуд написав, а вони жодного милосердя і співчуття не гідні. Оскільки в бою армату, корогви, комишини, печать і всі надані їм королями клейноти втратили, то і вільності всякі і обирання з поміж себе старших втратили, і дійшли до того, що або ім'я козацьке загубили, або порядок інший має бути. Якщо вони досі ще живими zostались, то це тільки з ласки королівської». Налякавши так реєстрових, Кисіль наказав недавно обраному гетьманові Каїрському і полковникам покласти булаву і на їх місце тимчасово, до остаточного рішення сейму, від імені польного гетьмана, призначено нових полковників, осавулів, суддів та військового писаря. Обов'язки старшого тимчасово покладено на переяславського полковника Ілляша Караїмовича [34, 66].

Після призначення старшини, котру реєстровці покійно прийняли, А.Кисіль зачитав їм написане і погоджене з М.Потоцьким зобов'язання, яке вони присягнули виконувати. Це зобов'язання-присяга від імені новопризначеної старшини та всього війська підписав військовий писар Богдан Хмельницький [5, 367-371].

Новопризначена старшина набрана була з людей, які не брали участі у повстанні: або сиділи в польському обозі, як Ілляш Караїмович, або ховались по лісах, вичікуючи результатів боротьби. Осавулами призначені Левко Бубновський і Лутай; полковниками: Яків Гугнівий – черкаським, Андрій Лагода – канівським, Григорій Хомович – чигиринським, Максим Нестеренко – корсунським, Ілляш Караїмович – переяславським, Яцина – білоцерківським, Терешко – миргородським; судьями військовими – Богдан і Каша; писарем – Богдан Хмельницький [61, 92].

Саме зобов'язання-присяга має дуже принизливу форму і починається так: «Ми, найнижчі підніжки маєстрату його королівської милості, світлого сенату і всієї Речі Посполитої, панів наших милостивих, вірні піддані...». Основні положення цього зобов'язання такі:

- козаки з вини старших забули Куруківські статті, писані їхньою кров'ю, забули свою присягу, побили надану королівськими комісарами Адамом Киселем і Станіславом Потоцьким старшину, забрали з Черкас армату, прийняли до себе понад семитисячний реєстр багатьох простих людей, виступили з Павлюком проти коронного війська, яке під Кумейками розірвало козацький табір, захопило армату, корогви, бунчуки і всі клейноди, а більшу частину війська козацького було побито;

- залишки козацького війська польний гетьман наздогнав у Боровиці, оточив його окопами і хотів узяти приступом, але вони випросили собі помилування і видали старшин, винних у всьому, Павлюка, Томиленка і кількох інших, а Скидана, як зачинщика тих бунтів, зобов'язувались знайти і теж видати;

- козакам не дозволено обрати старшого, а лише полковників, а старшинство доручено Ілляшу, полковникові переяславському, який постійно перебував при коронному війську, не беручи участі у повстанні;

- реєстрові зобов'язуються виступити на Запорозжя, попалити морські човни і вигнати звідти чернь, яка виявиться зайвою проти кількості, призначеної для сторожі [34, 66-68].

«Що ж стосується самих реєстрів, помішаних тим погромом, віддаємось на милосердя і волю короля, всієї Речі Посполитої та панів гетьманів коронних і зобов'язуємось, згідно компуту, складеного нам комісарами і в такому порядку, який нам милосердя королівське подасть, в повній мірі, чесності і підданстві Речі Посполитій перебувати на пізніші часи. Все це стверджуємо присягою, піднісши руки до неба, а на вічну і безсмертну пам'ять, як про кару за наші злочини, щоб і в майбутні часи не було таких бунтів, так і про виявлене до нас милосердя, дали ми цю грамоту і обов'язок наш кривавий, за військовою печаткою і підписом військового писаря, і це зобов'язання завжди має бути при військових реєстрах, аби ми пам'ятали, як покарання наше, так і милосердя короля і Речі Посполитої. Писаний на повній раді під Боровицею, в Божого народження року 1637» [5, 368-370].

Незважаючи на депресію серед реєстрових, Потоцький не зважився повністю запровадити проект Конєцпольського. Він залишив 7 полків, а не 6, як за Куруківською угодою. Старшину призначено з козаків, але всю процедуру було проведено у такій формі, що змінити існуючий порядок можна було при першій нагоді, як тільки захоче король і сейм та матиме для цього відповідну військову силу [34, 66]. Така присяга, яку склали Кисіль і Потоцький, потрібна була і для звіту польного та коронного гетьманів, щоб одержати відповідну подяку за свою «працю». Але коли таку присягу можна було взяти від реєстрової верхівки, то український народ «підніжками» польських панів бути не хотів. Ця присяга український народ ні до чого не зобов'язувала і не могла зобов'язати.

Отже, під Боровицею капітулювала тільки реєстрова заможна верхівка, і вже наступного, 1638 року, частина козаків, що присягала там, зміла присягу панською кров'ю, як через 10 років зробив це і той, хто підписав її іменем усього реєстрового війська.

ВИСНОВКИ

Початковим етапом нової хвилі боротьби українського народу за свою свободу став виступ випищиків під проводом Івана Сулими у 1635 році. Польський король та шляхта хотіли обмежити nereєстрових козаків у їхньому прагненні здійснювати морські походи та вільно жити в українських степах. Для цього на Дніпрі за допомогою французького інженера Гійома Боплана було споруджено нове оборонне укріплення – фортецю Кодак. Але, повертаючись з одного із походів, козаки під керівництвом Сулими змогли досить швидко зруйнувати цю споруду. Поляки, звісно, були дуже невдоволені такими діями випищиків, і руками реєстровців заарештували Івана Сулиму та старшинську верхівку бунтівників. В грудні 1635 року у Варшаві відбулося судилище над керівниками повстанців. Сулиму та більшість його полковників було страчено, крім Павла Бута (Павлюка), якому через півтора роки судилося очолити набагато масштабніший козацький виступ.

Незважаючи на жорстоку розправу над Сулимою та його товаришами, бажаного для поляків спокою в Україні не настало. Реєстровці, які допомагали полякам у придушенні повстання Сулими, очікували для себе певних поступок. Поступово зростало також і невдоволення українських селян та міщан діями шляхти. Впродовж літніх місяців 1636 р. серед реєстрових козаків панували войовничі настрої, обурення діями влади Речі Посполитої. Вони вимагали виплати обіцяних грошей та виконання взятих на себе зобов'язань. Ситуація була дуже напруженою, однак, завдяки вмілим дипломатичним діям чернігівського підкоморія Адама Кисіля, більша частина козацької старшини була утримана в послуху. Ця старшина змогла переконати козацькі маси відмовитися від участі в антипольських заворушеннях.

Проте вогонь повстання продовжував жевріти і у травні 1637 р. козацький виступ перейшов у активну фазу. Цьому сприяла комісія, яка мала

провести перевірку списків реєстровців та виплатити їм обіцяну раніше платню. В цей час нереєстровці хотіли зірвати виплату грошей та всією масою піти на Запорожжя. Заможні реєстрові козаки, побачивши писаря із грішми, не хотіли брати участь у повстанні. Вони були згодні із чисельністю реєстру в 7 тисяч козаків, але збунтовані козацькі маси такі рішення не заспокоїли. Очолював повстанців Павло Бут, який через декілька місяців після свого помилювання розпочав збирати сили на боротьбу проти польського панування в Україні. Основу його війська склали найбільш пасіонарна частина українського козацтва – нереєстрове, яке було зв'язане з поспільством українського Подніпров'я, незаможною частиною міщанства і селян. Павлюк вів активну агітацію проти реєстрової старшини, а в червні 1637 р. виступив у похід, захопив у Черкасах «армату», артилерію реєстровців та забрав її на Запорожжя. «Армата» була важливим козацьким клейнодом, тому її переміщення на Запорожжя означало піднесення престижу останнього як центру консолідації українського козацтва. Упродовж літа на Запорожжі зібралась велика кількість повстанців, склад яких був дуже різношертий за соціальним походженням та бойовими якостями. Павлюк розіслав універсали по всій Україні, в яких активно закликав всіх, хто називає себе козаками, ставати на боротьбу проти поляків.

Польська влада намагалася протидіяти розгортанню повстання, змінивши реєстрову козацьку старшину. Дізнавшись про це, Павлюк став табором біля Крилова та спрямував до Переяслава великий повстанський загін на чолі з Карпом Скиданом та Семеном Биховцем. У Переяславі повстанці заарештували та стратили багатьох реєстрових старшин. Відомості про це дійшли до великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського. Він намагався залагодити ситуацію, відправивши своїх послів на раду повстанського війська, яка відбулася 20-21 вересня над Дніпром. Конєцпольський звернувся до козаків з листом, у якому висунув проти них ряд звинувачень. На козацькій раді було дано відповідь на цей лист, в якій було висловлено заперечення всіх звинувачень, а також висунуто вимоги до

польської влади. Павлюк хотів, щоб зроблений ним переворот у реєстровому війську був санкціонований владою Речі Посполитої. А це означало б визнання козаками всіх покозачених, які зібралися навколо нього, і таким чином міщани та селяни могли отримати більше прав і свобод, позбутися гноблення з боку шляхти.

Листопад та грудень 1637 р. стали ключовими для всього повстання. 2 листопада польське військо отримало наказ виступити в Україну для придушення повстання. Командував цим військом польний гетьман Миколай Потоцький. Жовніри не мали великого бажання брати участь у поході. Вони посилалися на сеймову ухвалу, згідно з якою мали бути розпущені 1 грудня. Але військова дисципліна змусила їх підкоритися, і 7 листопада вони вийшли з берегів Дністра до Дніпра. Наприкінці листопада Потоцький прибув до Білої Церкви, де мешкала реєстрова старшина. Польний гетьман розумів необхідність швидко оволодіти всім Правобережжям, доки туди не прийшов Павлюк із великим повстанським військом, що 19 листопада вирушив із Запорожжя. 1 грудня розпочався великий бунт у таборі польських жовнірів. Вони відмовлялися брати участь у бойових діях та хотіли покинути небезпечний регіон. Для їх заспокоєння двічі було скликане генеральне коло, і, як підсумок, жовнірів вдалося утримати на службі ще на 3 тижні.

Одразу після закінчення жовнірської конфедерації Потоцький вирушив проти головного повстанського загону. Він хотів перехопити Павлюка в полі і розгромити там або примусити до капітуляції. 10 грудня Павлюк зі своїм військом прибув до Чигирин, звідки він мав вирушити до Черкас на з'єднання зі Скиданом. 15 грудня Потоцький став табором біля села Кумейки, де наступного дня і відбулася головна битва досліджуваного повстання. Бої мали відбутися за несприятливих погодніх умов, що значно погіршило становище повстанців. Чисельність козацько військо становила приблизно 15 тис. осіб. Серед них було недостатньо досвідчених вояків, зброї та гармат теж було недостатньо. Натомість, польське військо налічувало не менше 15 тис. досвідчених та добре озброєних воїнів.

Вранці 16 грудня Павлюк виступив із Мошен до Кумейок. Отримавши неправдиві відомості про те, що польське військо ще не в повному складі та неготове до бою, він вирішив швидко атакувати табір Потоцького. Зіштовхнувшись із польським військом, повстанці побачили, що воно численне, вишикуване та добре підготоване до бою. Суттєво завадив козакам підпал села Кумейки місцевими жителями. Вони хотіли допомогти повстанцям, але не врахували напрям вітру і дим від пожежі пішов у бік табору Павлюка. Попри це козаки завдали удару по позиціях польських військ. Те, що частина козацького візового табору загрузла в болоті, змусило козаків перейти до оборони. Повстанці билися дуже хоробро та завзято, протягом тривалого часу не дозволяючи жовнірам прорвати оборону. Кровопрлитні бої тривали до вечора. Побачивши, що становище повстанців є вкрай складним, Павлюк та Скидан із залишками кінноти вирвалися з табору і втекли до Мошен, а далі – на Черкаси й Чигирин для пошуку та організації нових сил. В бою козацьке військо зазнало суттєвих втрат, але й для переможців ця битва була важкою.

Останній акт повстання відбувся під Боровицею. Павлюк, отримавши підкріплення у Черкасах, із п'ятитисячним загоном вирушив до Боровиці. Повстанці вибудували там потужну оборону та готувались до бою. 20 грудня основні сили польського війська оточили козаків. Поляки надіслали реєстровцям універсал, в якому пропонувалося здатись на ласку польного гетьмана. В результаті переговорів козаки видали ватажків повстання. 24 грудня відбулась козацька рада, на якій призначено нову реєстрову старшину. Також було укладено зобов'язання-присягу, що мала принизливу форму та суттєво обмежувала реєстрових козаків в їхніх правах.

Незважаючи на важкий і трагічний фінал повстання, воно показало, що українці не хотіли бути поневоленими та були здатні до боротьби за свою свободу. Події повстання Війська Запорозького 1637 р. фактично стали прологом до Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1865. Т. 2: 1599–1637 pp. 288 с.
2. Александрович С. План оборонного табору коронного війська в Збаражі 1649 р. *Боплан і Україна: зб. наук. пр.* Львів, 1998. С. 123–145.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Київ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1861. Ч. 2. Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. 531 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Київ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Ч. 1. Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). 938 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. Київ: В университетской типографии, 1863. Ч. 3. Т. 1: Акты о козаках (1500–1648 гг.). СХХ, 406 с.
6. Багалея Д. И. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. Харьков: Типография К. Л. Счасни, 1890. 438 с.
7. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. Київ: Наук. думка, 1971. 184 с.
8. Боплан Г. Опис України. Київ: Наук. думка, 1990. 256 с.
9. Вести-куранты (1600–1639 гг.): тексты. Москва: Наука, 1972. 347 с.
10. Вирський Д. Околиці Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI середина XVII ст.): у 2 ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. Ч. 1. 502 с.

11. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1954. Т. 1: 1620–1647 годы. 1954. 587 с.
12. Документи українського козацтва XVI - першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / упоряд. В. Брехуненко. Київ, 2016. 608 с.
13. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / упоряд. та перекл. В. Кречотень, В. Шевчук та Р. Іванченко. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
14. Історія України в документах і матеріалах: в 3 т. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1569–1654 рр. / відп. ред. С. М. Білоусов. 291 с.
15. Ковалець Т. Антипольські повстання 1637–1638 рр. за неопублікованими «Матеріалами для історії воссоединения Руси» П. Куліша. *Київська старовина*. 2012. № 5–6. С. 171–186.
16. Ковалець Т. Козацькі повстання 1637 та 1638 рр. в Україні у світлі маловідомих джерел. *Omagiu Profesorului Ioan Reboșarcă la 80 de ani / red. Constantin Geambașu*. Bukareszt, 2015. P. 429–449.
17. Кулиш П. Матеріали для історії воссоединения Руси: в 2 т.. Москва: Типографія А. А. Гутцука, 1877. Т. 1. 332 с.
18. Лазаревский А. М. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорун и Войцеховичей. XVII–XVIII в. Київ: Типографія К. Н. Милевского, 1884. 354 с.
19. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. зі староукр. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.
20. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / ред. В. Антонович. Киев: Типографія Корчак-Новицкого, 1896. Вып. 2: Первая пол. XVII ст. 438 с.
22. Мицик Ю. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.: Сентенція

- про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича. Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 122–136.
23. Мицик Ю. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи розвитку: матер. Всеукр. істор. читань*. Ч. 1. К.-Черкаси, 1997. С. 24–33.
24. Мыццк Ю. «Літописец» Дворецких памятник украинского летописания XVII в. *Летописи и хроники 1984*. Москва, 1984. С. 219–234.
25. Мыццк Ю. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI середина XVII вв.): Немецкие и австрийские источники. Днепропетровск: Вид-во Дніпропетр. держ. ун-ту, 1981. Ч. 1. 75 с.
26. Нагорний М. Пісні і думи українського народу про його боротьбу з польським панством в кінці XVI і першій третині XVII ст. *Український фольклор*. 1938. № 4. С. 20-51.
27. О том, что случилось на Украине с той поры, как она Литвою завладена, аж до смерти гетмана Войска Запорожского Зиновия Богдана Хмельницкого, повестью скажем пространно. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. Москва, 1847. №. 5. Отд. 3. С. 1–15.
28. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ: В типографии Т. Г. Корчак-Новицкого, 1888. 390 с.
29. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: зб. док. і матер. Київ: Наук. думка, 1993. 535 с.
30. Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. Київ: КММА, 2004. 1216 с.

31. Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1. Київ: В университетской типографии, 1856. 164 с.
32. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego Hetmana Wielkiego Koronnego 1632–1646. Kraków: Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, 2005. 775 s.
33. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Kraków, 1870. 457 s.
34. Okolski S. Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. 200 s.
35. Pamiętniki Albrychta Stanisława x. Radziwiłła kanclerza w. litewskiego. Poznań: U braci Scherków, 1839. T. 1. 435 s.
36. Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku, posługujące w dziennikach domowych Obuchowiczów i Cedrowskich / wyd. M. Baliński. Wilno, 1859. 154 s.

Наукова література

37. Антонович В. Б. Бесіди про часи козацькі на Україні. Чернівці: Друкарня товариства «Руська Рада», 1897. 159 с.
38. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 335 с.
39. Аркас М. Історія України. Краків: Накладом Ольги Аркасової, 1912. 424 с.
40. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Москва: В типографии Семена Селивановскаго, 1822. Ч. 1. 153 с.
41. Брехуненко В. Запорожець на Дону (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.). *Соціум: Альманах соціальної історії*. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2002. Вип. 1. С. 145–155.
42. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI середині XVII ст. Київ-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 336 с.

43. Василенко Н. Очерки по Истории Западной Руси и Украины. Киев. 590 с.
44. Голобуцкий В. Запорожское казачество. Київ: Госполитиздат, 1954. 464 с.
45. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
46. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 8: Роки 1626–1650. 1995. 856 с.
47. Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. *Нариси з історії України*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Вип. 3. 187 с.
48. Гуслистий К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х гг. XVII в. *Воссоединение Украины с Россией*: сб. ст. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 54–77.
49. Дубчак Є. Дослідження історії козацтва у працях В. Антоновича та М. Василенка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Історичні науки. 2018. Вип. 27. С. 207–212.
50. Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси: Черкаський національний університет, 2006. 144 с.
51. Історія Русів / пер. І. Драч. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
52. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.) / упоряд. Б. Якимович. Львів: Світ, 1992. 702 с.
53. Історія українського козацтва: у 2 т. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. Т. 1. 800 с.
54. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина

- XIII перша половина XVII ст.) / ред. кол. т.: В. О. Голобуцький (відп. ред.) та ін. 344 с.
55. Каманин И. М. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого *ЧИОНЛ*. Київ, 1894. Кн. VIII. Отд. 2. С. 57–115.
56. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3: Курс русской истории. Ч. 3. 414 с.
57. Ковалець Т. Р. Етнічний та соціальний склад Війська Запорозького у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. в Україні. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. VIII. С. 50–61.
58. Ковалець Т. Р. Стратегічний задум І. Сулими після зруйнування фортеці Кодак: спроба реконструкції. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*: зб. наук. пр. Чернівці: Чернівецький університет, 2013. Вип. 676–677. С. 53–56.
59. Ковалець Т. Тарас Федорович: спроба реконструкції історичного образу, або Козацька доля – наче голлівудський сценарій. *Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ імені Петра Сагайдачного*. 2016. Вип. 25. С. 33–46.
60. Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Т. 2. Киев, 1910. 31 с.
61. Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1884. Т. 1. 378 с.
62. Костомаров Н. Борьба украинских казаков с Польшей в I половине XVII века, до Богдана Хмельницкого. *Отечественные записки*. 1856. № 9. С. 193–254.
63. Костомаров Н. Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // *Отечественные записки*. 1870. № 1: Январь. Санкт-Петербург: В типографии А. А. Краевского. С. 33–97.

64. Крип'якевич І. До характеристики Ілляша Караїмовича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1915. Т.122. С. 29-36.
65. Кукса В. Козацькі клейноди та їхня доля. *Сторінки історії*: збірник наукових праць. 2010. Вип. 31. С. 26-37.
66. Кулаковський П. Чернігіво-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
67. Кулиш П. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург: Издание товарищества «Общественная польза», 1877. Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. 374 с.
68. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654): в 3 т. Москва: Университетская типография, 1888. Т. 1. 281 с.
69. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV середина XVII ст.). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. 380 с.
70. Маркевич М. Історія Малоросії. Київ: Концерн «Видавничий Дім “Ін Юре”», 2003. 663 с.
71. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.). Київ: Наук. думка, 1975. 260 с.
72. Михайлина П. В. Політика воєвод і старост Речі Посполитої в українських містах і містечках у другій половині XVI першій половині XVII ст. *Питання історії України*: зб. наук. ст. Чернівці: Зелена Буковина, 2003. Т. 6. С. 65–70.
73. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Київ: Дніпро, 1992. 495 с.
74. Новый солдат: военно-исторический альманах. 2002. № 142: Польские крылатые гусары 1576–1775 гг. 34 с.
75. Новый солдат: военно-исторический альманах. 2002. № 158: Армия Польши 1569–1695 гг. Ч. 1. 37 с.

- 76.Новый солдат: военно-исторический альманах. 2002. № 159: Армия Польши 1569–1695 гг. Ч. 2. 38 с.
- 77.Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен: в 4 т. Москва-Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1933. Т. 3. 303 с.
- 78.Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / вст. ст., упоряд. та примітки П. Саса, В. Щербака. Київ: Либідь, 1994. 768 с.
- 79.Сас П. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 16–36.
- 80.Сас П. Военный промысел запорожских козаків (перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2007. С. 167–196.
- 81.Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI перша половина XVII ст.). Київ: Либідь, 1998. 295 с.
- 82.Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ: Україна, 1991. 251 с.
- 83.Сидоренко Н. З історії боротьби міщан та козаків Києва проти польсько-шляхетського гніту (перша половина XVII ст.). *З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI початок XX ст.)*. Київ, 1960. С. 63–86.
- 84.Симоновский П. Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. Москва: В Университетской Типографии, 1847. 191 с.
- 85.Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI перша половина XVII ст.). *Український історичний журнал*. 1981. № 10. С. 62–72.
- 86.Соловьев С М. История России с древнейших времен. Кн. 2. Т. VI–X. Санкт-Петербург: Общественная Польза, 1896. 1726 с.

87. Соловьев С. М. Малороссийское казачество до Хмельницкого. *Русский вестник*. 1859. Т. 23. Кн. 2. № 9. С. 177–196.
88. Флоря Б. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого. *Очерки по истории*: сб. ст. Москва: [б. в.], 1993. С. 89–102.
89. Флоря Б. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны. *Славяноведение*. 2002. № 2. С. 36–51.
90. Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1972. Вип. 7. С. 152–160.
91. Шевченко Ф. Сербі і болгари в українському козацькому війську XVII–XVIII ст. *Питання історії та культури слов'ян*. Київ: Вид-во Київського університету, 1963. Ч. 1. С. 67–86.
92. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наук. думка, 1989. 128 с.
93. Щербак В. О. Витоки та становлення козацького права. *Україна в Центрально-Східній Європі*: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 119–127.
94. Щербак В. О. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво*. Київ: Генеза, 1998. С. 53–61.
95. Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 66–72.
96. Щербак В. О. Козацтво XVI першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. *Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України*. Київ: Інститут історії України, 2007. С. 31–47.

97. Щербак В. О. Нове про антифеодальні рухи на Україні в 30-х роках XVII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: зб. наук. пр.* Київ: Наук. думка, 1986. С. 73–85.
98. Щербак В. О. Повстання запорожців 1635 р.: (До 350-річчя). *Український історичний журнал.* 1985. № 9. С. 144–146.
99. Щербак В. О. Показачивание как форма антифеодальной борьбы на Украине в первой половине XVII в. *Феодализм в России: Юбилейные чтения, посвященные 80-летию со дня рождения академика Льва Владимировича Черепнина.* Москва, 1955. С. 196–198.
100. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану II пол. XVI середини XVII ст. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 296 с.
101. Щербак В. О. Утвердження станової свідомості українського козацтва в першій половині XVII ст. *Питання історії України: зб. наук. ст.* Чернівці: Зелена Буковина, 2003. Т. 6. С. 79–83.
102. Щербак В. О. Яків Острянин. *Український історичний журнал.* 1997. № 6. С. 71–77.
103. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: в 3 т. Львів: Світ, 1990 . Т. 1. 1990. 319 с.
104. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.
105. Czołowski A. Kudak: przyczynki do założenia i upadku twierdzy. Lwów, 1926. 26 s.
106. Dubiecki M. Kudak. Twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa, 1900. 154 s.
107. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków, 1912. 366 s.